

नेहरू बाल पुस्तकालय

उत्तराखण्ड

२

NEHRU
BAL PUSTAKALAYA

कोणे एके काळी

(भाग 2)

नेहरू बाल पुस्तकालय

कोणे एके काळी

(भाग 2)

एम्. चोकसी आणि पी. एम्. जोशी

चित्रांकन

पुलक बिश्वास

अनुवाद

लीलावती भागवत

1974 (शके 1896)

© एम. चोकसी आणि पी. एम. जोशी, 1973

रु. 1.50

ONCE UPON A TIME-PART-II (Marathi)

वितरक

पाँप्युलर प्रकाशन

35 सी, ताडदेव रोड, मुंबई 34, डब्ल्यू. बी.

प्रकाशक : संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट. इंडिया, ए-5 ग्रीन पार्क, नवी दिल्ली 16

मुद्रक : धीरुभाई देसाई, स्टेट्स पीपल प्रेस, जन्मभूमी भवन, घोणा स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई-1

काल्याचा महान बौद्ध विहार

जीमूत आणि काल्याचे भिक्षू

जवळजवळ २००० वर्षांपूर्वीची गोष्ट. आता आपण ज्याला काल्याचा डोंगर म्हणतो त्याच्या पायथ्याशी वालुरक नावाचे खेडे होते. काल्याची लेणी पाहण्यासाठी हल्ली आपण डोंगर चढून जातो तो याच बाजूने.

दख्खनचे पठार म्हणजे त्या काळी एक दाट अरण्याचा प्रदेश होता. माणसांच्या घरांच्या आसपास रानटी श्वापदे हिंडत असत. शातवाहन या थोर राजकुलाची कारकीर्द चालू होती. त्या काळात रानालगतची खेडीसुद्धा समृद्ध असत. राजे प्रबल होते, त्यामुळे सर्वत्र शांतता व सुव्यवस्था नांदत होती.

प्रदेश ओबडधोबड, उत्तर भारतासारखे मोठमोठे रस्ते या भागात नव्हते. डोंगरांच्या रांगाच रांगा लागलेल्या दिसत. पायथ्याशी थोडी सखल जमीन असे. थोड्याफार पायवाटा असायच्या, आणि जनावरांच्या पाठीवरून मालाची

वरखाली ने आण होत असे.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात कार्याच्या छायेत वसलेल्या या गावी जीमूत नावाचा एक छोटा धनगराचा पोर राहात असे. गावातल्या झोपड्या मातीच्या आणि काटक्या कुटक्यांच्या केलेल्या असत आणि लोक कष्टाळू व काटक होते. हल्लेखोर शत्रूंपासून व लुबाडणाऱ्या अधिकाऱ्यांपासून राजांनी संरक्षण दिले की लोक खूष असत.

जीमूतचे आयुष्य मात्र फार कष्टाचे होते. त्याला आईबाप नव्हते. गावाच्या शिवेवर तो आपल्या काकाकाकूंबरोबर एका झोपडीत राहात असे. डोंगराच्या पायथ्याशी त्याच्या काकांचे शेतीचे काही वाफे होते. पण त्यांत पीक फारसे निघत नसे. त्यांची सारी मदत होती बकऱ्यांच्या छोट्या कळपावर. काकू वाईट स्वभावाची होती आणि ती जीमूतशी फार कठोरपणाने वागे. कल्हाकाका भांडखोर वृत्तीचा होता. त्याच्या या स्वभावामुळे त्याला सखल भागातला चारा कधीच मिळाला नाही. त्यामुळे दिवस उगवताच जीमूत डोंगरावरच्या खुरट्या रानात आपल्या बकऱ्या घेऊन जाई. दिवसभराची शिदोरी म्हणून बरोबर असे एक काळ्या बाजरीची भाकरी. दिवस मावळल्यावर तो परत येई.

डोंगराच्या उभ्या चढणीवरून जात असताना जीमूत अर्ध्या वाटेत एका पठारावर थांबायचा. या ठिकाणी एका रुंद सपाट कातळावरच्या गुंफेत बौद्धांचा एक मठ होता. गेली तीनशे वर्षे तिथे बुद्ध भिक्षू राहात असत. मुख्य गुहेच्या मार्गावरचे भव्य खांब आणि प्रवेशद्वारावरची सुंदर तिहेरी कमान पाहून जीमूतचे भान हरपून जाई. त्या मार्गावरून आणि गुंफांमध्ये केशरी वस्त्रे पांघरलेल्या आणि डोक्याचे मुंडन केलेल्या मनुष्याकृती त्याला दिसत. क्वचित् ही माणसे फिरताना दिसत, कधी निश्चल बसलेली असत; कधी हलक्या स्वरात मंत्र पुटपुटत; तर कधी ध्यानस्थ बसलेली असत. कधी कधी त्यांच्या मंत्रांतले शब्दही त्याला ऐकू येत. “बुद्धं, धम्मम्, संघम् सरणं गच्छामि.”

या मंडळीत एक खूप म्हातारा भिक्षू होता. तो पुष्कळदा जीमूतच्या पाठी-

वरून हात फिरवून त्याला आशी-
र्वाद देई. आपल्या समोरच्या त्या
दृश्याचा अर्थ समजून घेण्याची
जीमूतला नेहमी उत्सुकता लाग-
लेली असे: ते विस्तीर्ण काळोखी
दालन, गुहेच्या पोटातला प्रचंड
अर्धगोलाकार घुमट, ते उंच उंच
खांब, त्यांवर कोरलेल्या स्त्री-
पुरुषांच्या, प्राण्यांच्या आणि
पानाफुलांच्या चित्राकृती !

वृद्ध मधुसूदनबाबांचा प्रेमळ
हात पाठीवरून पिरू लागला की
जीमूतला कधीकधी हे विचारण्याचा
धीर करावासा वाटे, पण तेव-
ढ्यात बाबा पुढे निघून जात.

सम्राट अशोकानंतर जवळ-
जवळ चार शतके उलटून गेली
होती. आपल्या प्रतिनिधींच्या
मार्फत बौद्धधर्माचा संदेश त्याने
आपल्या अफाट साम्राज्याच्या
कोनाकोपऱ्यांतून पसरवला होता.
आपल्या मित्रराजांनाही त्याने
अनुकूल करून घेतले होते. बौद्धांचे
मठ आणि विहार आता चहूकडे
स्थापन झालेले दिसत.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या

शतकापासून बुद्धभिक्षूंनी आपल्या अवतीभवती डोंगरखिडींमधून मंदिरे व विहार खोदायला सुरुवात केली होती. प्रत्येक गुंफेमध्ये एक चैत्य — म्हणजे प्रार्थनेचे दालन असे. चैत्यात मध्यभागी स्तूप असे. स्तूपात भगवान बुद्धाच्या पवित्र देहाचा एखादा अवशेष पुरलेला असे. या चैत्याभोवती भिक्षूंचे राहण्याचे मठ असत. दक्षिणेतल्या बौद्ध वसाहतींपैकी कार्याचा मठ ही एक अत्यंत सुंदर व समृद्ध अशी वसाहत होती.

डोंगरकाठच्या या बौद्ध वसाहतीतून भक्तांसाठी एखादे मंदिर असे. भिक्षूंना राहण्यासाठी मठ असे आणि बुद्धाची शिकवण परंपरेने चालू ठेवणारे विद्यापीठ असे. तरुण भिक्षूंचा गट केलेला असायचा आणि अशा प्रत्येक गटाचा गुरू असे वयस्कर भिक्षू किंवा थेर. तो आपल्या शिष्यांवर देखरेख करी. खडक पोखरून केलेल्या विस्तीर्ण सभागृहांना विहार म्हणत. या विहारात ज्येष्ठ भिक्षू धर्मविषयक आणि तत्त्वज्ञानपर वादविवाद करीत, त्यांना मठातले रहिवासीच नव्हेत तर बाहेरून आलेले अतिथीही उपस्थित राहात.

डोंगरातल्या या मठांचा खाली गावात राहणाऱ्या लोकांशी निकटचा संबंध असे. श्रद्धालू लोक नेहमीच बौद्धमंदिरात प्रार्थना करायला जात. सणा-सुदीच्या दिवशी वस्तीतून छोट्या दिव्यांच्या माळा पेटत आणि दिवसा व रात्री लोक काहीना काही अर्घ्य घेऊन दर्शनाला जात.

जीमूत एकाकी जीवन जगत होता. लोकांना त्याची काकाकाकू फारशी आवडणारी नव्हती. कारण दोघेही महाभांडखोर, शिवाय जीमूत पहाटेपासून ते दिवस मावळेपर्यंत शेळ्यांच्या संगतीत बाहेरच असायचा. त्यामुळे त्याचे सोबती कोण — तर डोंगर अन् खडक !

एका संध्याकाळी त्याचे काका असेच झोमडीबाहेर गावकऱ्यांशी गप्पा मारीत बसले होते. जीमूतने विचारले, “तात, ते डोंगरात राहणारे, पिवळे कपडे घालणारे पुजारी कोण हो ?”

“ते ना ? ते भिकारी !” त्याच्या काकांनी तुसडेपणाने उत्तर दिले. “दिवसभर काही काम करीत नाहीत. भोक मागीत हिंडतात.”

“ भिक्षू म्हणजे काही भिकारी नव्हत.” एका वृद्ध गावकऱ्याने जरा नाराजीने म्हटले. “ ते गरिबीत राहतात. खायला मागत नाहीत. रोज एक भिक्षू आपला वाडगा घेऊन गावातून फेरी मागतो खरा; पण तो काहीही मागत नाही. लोक श्रद्धेने, प्रेमाने आपण होऊन त्यांच्यासाठी अन्नाचा वाटा काढून ठेवतात.”

“त्यांच्या कोठ्यांमधून धान्य नि तेल साठवलेलं असतं.” कल्हाकाका म्हणाले.

“हो ना.” वृद्ध बाबा म्हणाले. “राजांनी आणि सरदारलोकांनी त्यांना खेडी वाटून दिली आहेत. तिथलं सारं पीक तिथल्या मठाला मिळतं. शिवाय गुंफांमधले ते खांब, कमानी, पाण्याच्या टाक्या नि दुसऱ्या कित्येक गोष्टी लोकांनी दिलेल्या देणग्यांतूनच उभ्या राहिल्या आहेत.”

“रुग्णांना आपल्या बागेतल्या औषधी वनस्पती आणून देणारे, नि त्यांची शुश्रूषा करणारे सज्जन भिक्षू किती तरी आहेत.” दुसरे एक गृहस्थ म्हणाले.

आणखी एकाने त्याला दुजोरा देत म्हटले, “माझी गाय एकदा हरवली होती. तिला शोधायला भिक्षूंनीच मला मदत केली.”

“आणि काही वर्षांपूर्वीचं आठवतं ?” तिसरा एक म्हणाला, “शेतात पीकच आलं नाही. तेव्हा भिक्षूंनीच धान्य पुरवून किती तरी कुटुंबांचे जीव वाचवले.”

“पण त्यांनी साठवलेल्या धान्याचं एरवी काय करतात ते ? कुणाला खायला देतात ?” कल्हाने नाक मुरडीत विचारले.

“का बरं ? भिक्षूंना स्वतःला लागत नाही का ? झालंच तर त्यांच्याकडे राहायला नि शिकायला सारखेच कुणी ना कुणी येत असतात—प्रवासी, यात्रेकरू, विद्यार्थी” वृद्ध बाबा म्हणाले. “भिक्षू चांगली कामे करतात, त्यामुळे लोकही त्यांना हवं नको ते खुषीने द्यायला तयार असतात. आणि त्यांना फारसं काही नकोच असतं.”

“त्यांचं ते टोलेजंगी दगडी घर पहा ना-कशी छान छान कपडे घातलेली माणसं कोरली आहेत त्यात.” कुरकुच्या इसम म्हणाला.

“चैत्य गुंफा खरंच मोठी सुरेख आहे.” दगडी काम करणारा एक पाथरवट म्हणाला, “आणि तशी ती असायलाच पाहिजे. कारण स्तूपात भगवान बुद्धाचा केस पुरलेला आहे.”

“बाहेर उत्तम पोशाख नि सुंदर केशभूषा केलेल्या ज्या आकृती कोरलेल्या आहेत त्या देणगीदारांच्या किंवा त्यांच्या मातापित्यांच्या आहेत. भिक्षू स्वतः फार साधे राहातात. डोक्याचं मुंडन केलेलं, अंगावरचं वस्त्र एकजात केशरी. त्यांच्या खोल्याही कपड्यांइतक्याच साध्या असतात, डोंगरभिंतींत रांगेने खोदलेल्या कोह्या तुम्ही पाहता ना, ती त्यांची शय्यागृहे. त्यांतल्या काही खोल्या एकेरी तर काही दोन माणसांच्या असतात. त्या मोठ्या खोल्यांतून गुरू आणि त्याची सेवा करणारा शिष्य असे दोघे झोपतात. शिवाय लहान वयाच्या भिक्षूंना सरसकट एकत्र झोपण्यासाठी मोठी शय्यागारं आहेत. एकेकाचा बिछाना म्हणजे दगडाचीच गुहेत कोरलेली सपाट शिळा.

उशी म्हणजेही कोरलेला दगड.”

जीमूत उत्सुकतेने ऐकत होता. तेवढ्यात त्याची काकू गुरकावली, “ए, आळश्या, दिवसभर हुंदडतोस आणि आता बसतोस मोठ्यांची बोलणी ऐकत! काय रे ? उद्या बकऱ्या चारायला न्यायच्या आहेत म्हटलं !”

आणि जीमूत जेव्हा तिच्याजवळून अंग चोरून सटकला तेव्हा तिने त्याला एक चपराक द्यायची सोडली नाही.

दिवसां-मागून दिवस जात होते. जीमूतचे बकऱ्या चारणे सुरू होते. मठा-जवळून जाताना भिक्षूंनी बोलायची त्याला रोज उत्कंठा लागे, पण अजून त्याला संधीच मिळाली नव्हती.

एक दिवस मात्र त्याला घरून निघायलाच जरा उशीर झाला. कारण त्याचे काका आजारी होते. त्यांच्याकडे त्यालाच पहावे लागे, तो झोपडीतून बाहेर पडला तेव्हा एक उंच तरुण भिक्षू हातात वाडगा घेऊन तिथून चाललेला त्याला दिसला. त्याने कोणाकडेही काही मागितले नाही; पण कोणी काही दिले तर त्याचे तो आभार मानी अन् पुढे जाई.

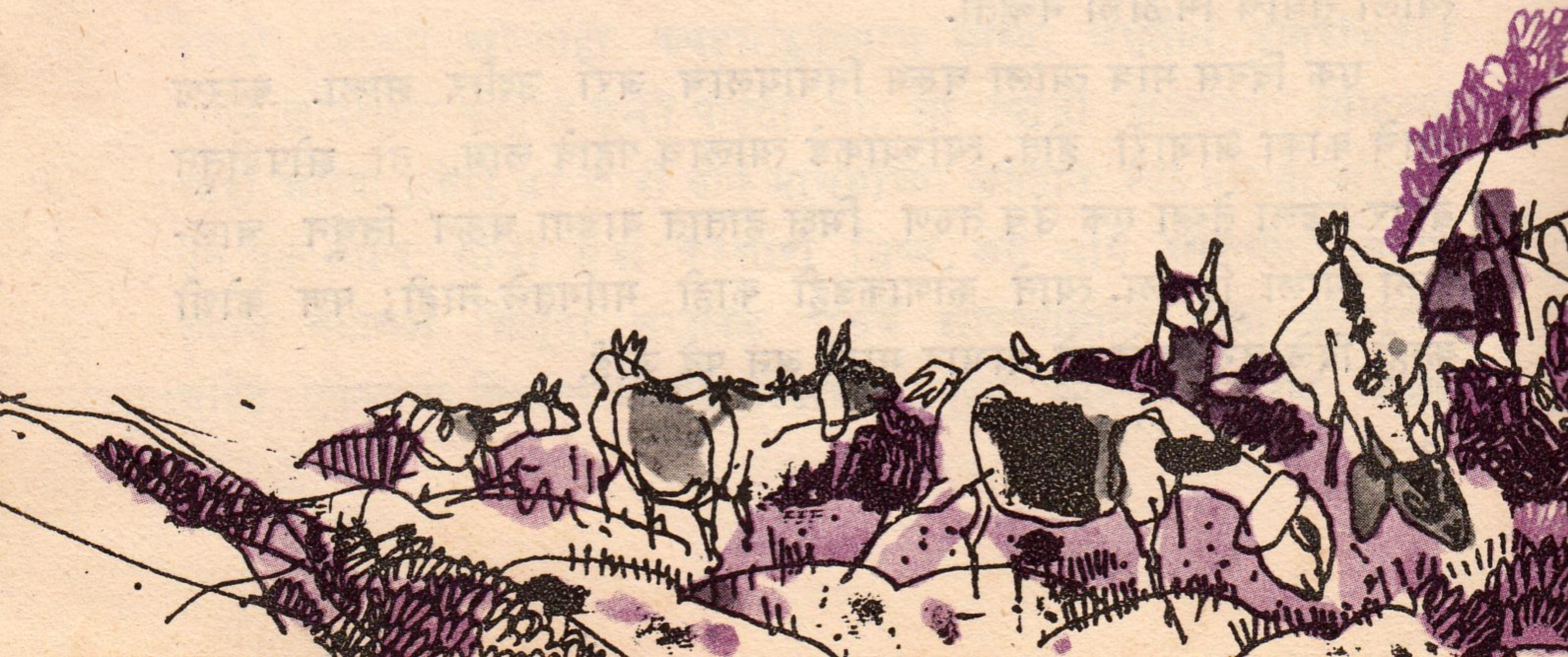
या भिक्षूचे नाव आनंद. त्रिरश्मी (नासिक) च्या डोंगरात जो मठ होता तिथून कार्याला तो शिक्षण घेण्यासाठी आला होता.

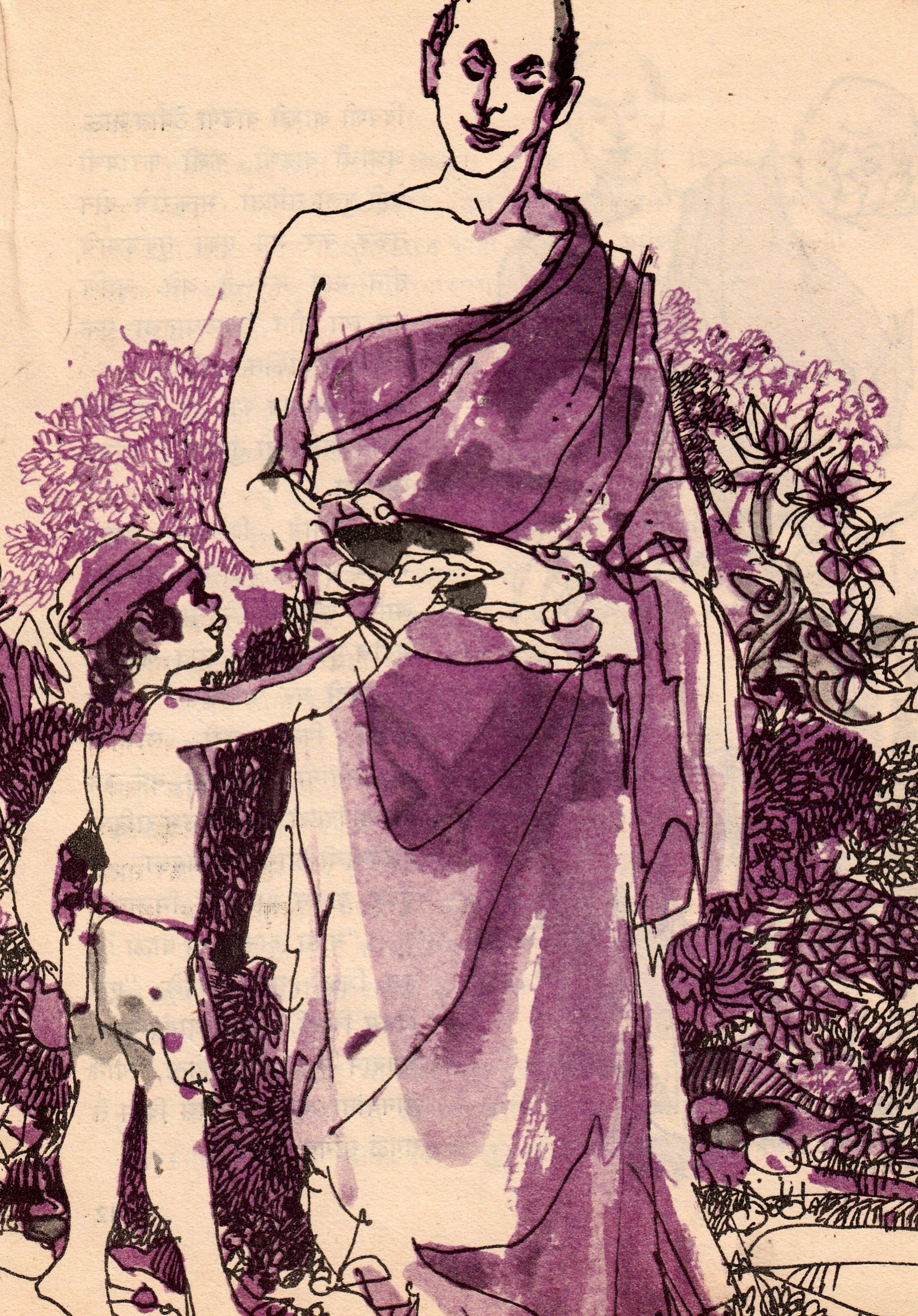
एक शब्द न बोलता तो हातातला वाडगा पुढे करी. लोक आपल्या अन्नातला थोडा वाटा त्यात टाकीत. काही गृहिणी मूठ – मूठ तांदूळ टाकीत; काही ठेवीत पानात गुंडाळलेले दही. जीमूतला संबंध दिवस पुरवण्यासाठी काळ्या बाजरीची फक्त एक जाडीभरडी भाकरी दिलेली होती. आणि तरी त्याला वाटले, आपणही काही तरी द्यावे. म्हणून त्याने अर्धी भाकरी वाडग्यात टाकली. भिक्षू हसला, “धन्यवाद” म्हणाला.

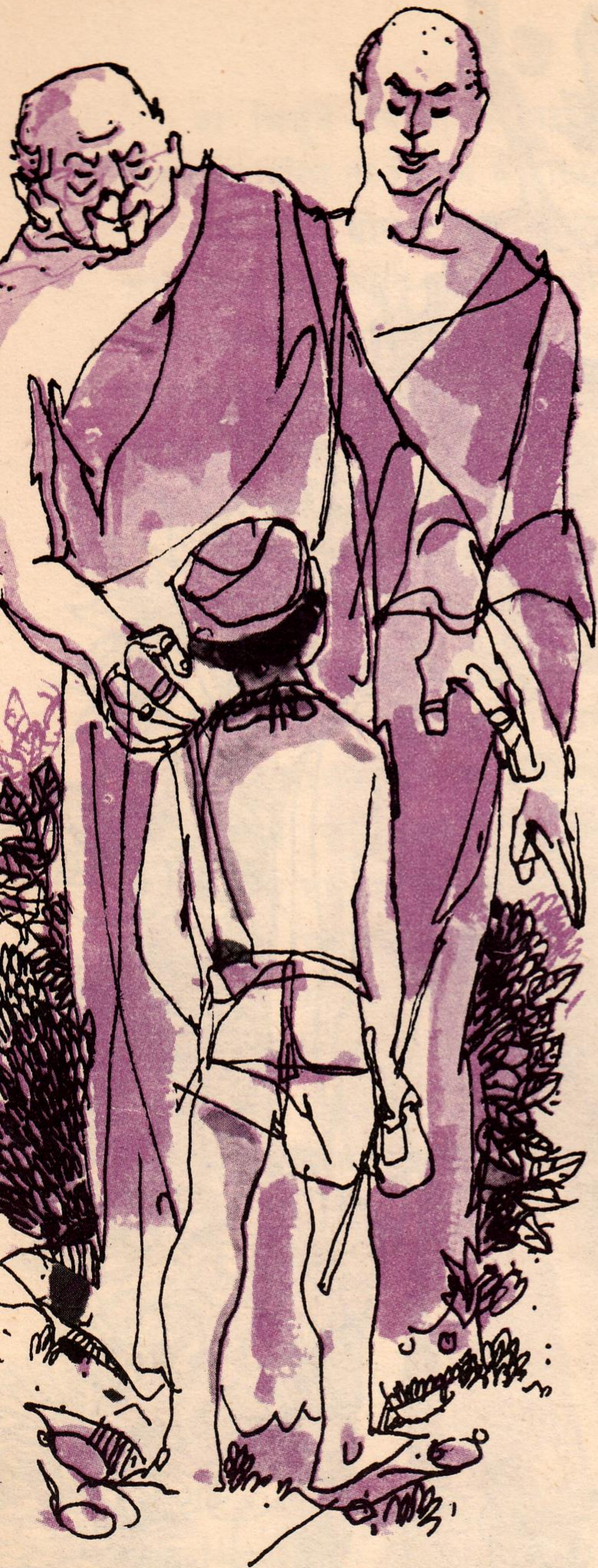
जीमूतने ठरवले की आता रोजच आपल्या भाकरीतला वाटा भिक्षूंना द्यायचा. तो म्हणाला, “माझ्या भाकरीतून भिक्षुदेवांना रोजच थोडी द्यायला मला जमलं तर त्यात मला केवढा मान वाटेल. पण मी फार पहाटे निघतो. खांबापाशी वाडगा ठेवता आला तर पहा, मी त्यात टाकीत जाईन.”

या पोरान्या तुटपुंज्या जेवणातला वाटा हिरावून घेणे भिक्षू आनंदला पसंत नव्हते. पण त्याला त्याची निराशाही करायची नव्हती. तो म्हणाला, “बरं, भिक्षू मधुसूदनना विचारून पाहू.”

नंतर भिक्षुश्रेष्ठांना त्याने विचारून पाहिले. ते म्हणाले “पाहू – काहीतरी मार्ग काढू. ज्या मुलाला काही तरी देण्याची बुद्धी आहे, त्याची निराशा करू नये.”
... काही दिवसांनी जेव्हा जीमूत त्यांना भेटायला गेला तेव्हा दोघेही भिक्षू त्याची वाट पहात होते. भिक्षुश्रेष्ठ त्याला गंभीर स्वरात म्हणाले, “दर साता-दिशी आमच्याकडे पाहुणे येतात. जेवण जास्त लागते. म्हणून प्रत्येक सातव्या

दिवशी आम्ही वाडगा ठेवीत जाऊ.
अन्नाची वाटणी कशी करायची
तेही तुला सांगतो. भाकरीचे दोन
तुकडे कर मग एका तुकड्याचे
तीन भाग कर-हे असे. आणि
मग त्या तीन तुकड्यातला एक
वाडग्यात टाकीत जा.”

“पण मग काय हो, अगदीच
लहान होईल तो तुकडा !” जीमूत
म्हणाला.

“प्रेमाने दिलेल्या लहान
भेटीच भगवान बुद्धाला आवडतात.
आणि छोट्या छोट्या दिलेल्या
भेटीच पुढे मोठ्या होत जातात.
हे दगडी घर पाहिलंस ? प्रचंड
आहे. किती तरी लोकांनी
—श्रीमंतांनी, गरिवांनी वर्ष वर्ष
देणग्या दिल्या, तेव्हा हे उभं राहिलं.
बुद्धदेवाची प्रार्थना करायला हे
सुंदर दालन आम्हाला मिळालं.”

“आता जातोस ना बाळा ?”
वृद्ध भिक्षू हसून म्हणाले. “एक
दिवस किनई, भिक्षू आनंद तुला,
भगवान बुद्ध कोण होता, त्याने
मानवांना कोणता संदेश दिला ते
सगळं सांगेल, बरं ?”

दगडाचे सुंदर घर

त्यानंतर मग काही दिवस भिक्षूंना हा छोटा मुलगा दिसलाच नाही. वृद्ध गावकरी बाबांच्या बायकोने भिक्षुश्रेष्ठांना सांगितले की जीमूतला खूप ताप येतो आहे. लगेच भिक्षुमहाराज काही झाडपाला आणि औषधी वनस्पती घेऊन त्या आजारी मुलाच्या समाचाराला गेले. आठ दिवसात जीमूत खड-खडीत बरा झाला.

भिक्षू आनंदशी जीमूतची जुळलेली मैत्री या आजारामुळे आणखी दाट झाली होती. जीमूत आता प्रश्नामागून प्रश्न विचारीत असे.

चैत्य गुंफेच्या प्रवेशदारापाशीच एक उंच खांब होता. त्याच्या माथ्यावर चार मोठमोठे पशू होते. “हे प्राणी कोण हो ?” त्याने आनंदला विचारले.

“सिंह आहेत ते. उत्तर भारतात असतात.” आनंदने उत्तर दिले. “कधी कधी उंच खांबाच्या माथ्यावर त्यांची चित्रं कोरलेली सापडतात. खांबावर काय मजकूर कोरलाय, माहीत आहे?—हा महान खांब गोतीचा मुलगा अग्निमित्तनक या महारथीने दान म्हणून दिला.”

“म्हणजे त्याने इथे बसून कोरला तो ?”

“नाही.” आनंदने हसून सांगितले. “या गुंफा लोकांनी दिलेल्या देणग्यां-मधून बांधलेल्या आहेत. राजांनी, सरदारांनी, व्यापारीश्रेष्ठींनी, कारागिरांनी, वेतकाम, औतकाम करणारांनी—साऱ्यांनी दिलेल्या दानांतून हे उभं राहिलं. आणि प्रत्यक्ष काम केलं कुशल अशा पाथरवटांनी, शिल्पकारांनीच म्हणा.”

“मला येईल तसं करता ?” जीमूतने लाजत विचारले.

“निरनिराळी कामं करणारांचे संघ असतात.” आनंद म्हणाला. “त्या त्या संघात प्रवेश मिळण्यापूर्वी माणसाला आपल्या कामात खूप कसब मिळवावं लागतं.”

खांबाच्या मागच्या भागावर एक पुरुष आणि एक स्त्री यांच्या आकृत्या होत्या. आनंद म्हणाला, “हा देवपाल, आणि ही त्याची बायको क्षमा. ही दोघं करजकमध्ये राहातात. त्यांनी मठाला खूप मोठी जमीन दिली. त्यांची आठवण

म्हणून त्यांच्या मूर्तीं इथे कोरल्या आहेत.

“या जमिनीतून मठाला उत्पन्न मिळतं. अतिथींना जेवू घालता येतं. भिक्षूची गरज केवढी ? एक पिवळी कफनी अन् साधं अन्न. दानशूर दयाळू लोक आमच्या गरजा भागवतात. का ? तर आम्हाला विद्यादानाला, धर्म-शिक्षण द्यायला वेळ मिळावा म्हणून. कधी कधी जमिनीच्या या उत्पन्नातून दिव्याच्या तेलवातीचाही खर्च निघतो.

“ये—आत ये अन् तो डावीकडून पाचवा खांब नीट बघ. त्यावर लिहिलंय : “धेनुककट गावच्या धम्मयवनाने हा खांब देणगी म्हणून दिला.” तो तिसरा नि बाकीचे खांबही दूर देशातून आलेल्या यवनांनी दिलेले आहेत.”

वृद्ध मधुसूदनबाबा म्हणाले, “ती सुंदर पिंपळकमान कसलं स्मरण देते, माहीत आहे ? सिद्धार्थ ज्या पिंपळाखाली ध्यानस्थ बसून बुद्ध बनला त्या बोधिवृक्षाची. त्या कमानीखालून जो जो कोणी प्रवेश करतो त्याने सत्याची आणि ज्ञानाची कास धरूनच आलं पाहिजे. तुला आत येण्याइतका वेळ नसेल तर पिंपळाच्या कमानीखाली उभा राहून हे शब्द उच्चार :

“ओम् मणि पद्मे ओम्” : “बुद्ध आपल्या पद्मासनावर बसला आहे.” या शब्दांनी तुला बुद्धाची शांती प्राप्त होईल. जेव्हा जेव्हा तू व्यथित असशील वा संकटात असशील तेव्हा बुद्धाची शांती तुझ्यापाशी राहील. व्यथा दूर होईल किंवा सुसह्य बनेल.”

भिक्षू आनंदने मग जीमूताला सम्राट अशोकाची माहिती सांगितली. युद्ध जिंकणाऱ्या त्या थोर राजाने युद्धातले दुःख पाहिले आणि विचारपूर्वक युद्धाचा नाद सोडला. भगवान बुद्धाचा संदेश दूरवर नेला. मध्य भारतात बुद्धाची शिकवण रुजली ती त्यामुळेच.

पश्चिम भारतात अशाच आणखी गुंफा आहेत. काल्यापासून जवळच भाजे गावी आणि नाशिकला तर बौद्धांची मोठीच वसाहत आहे, अशी माहिती आनंदने जीमूतला दिली. तो म्हणाला, “तथागताचा, म्हणजे बुद्धाचा प्रभाव इतका दांडगा आहे की या महान देशातले

सर्व राजे—मग ते कोणत्याही धर्माचे वा पंथाचे असोत — पिवळ्या पोशाखाबद्दल आदर बाळगतात, बुद्ध भिक्षूंना मानतात, साहाय्य देतात, शक हे खरं म्हणजे परदेशी लोक. उत्तरेकडे त्यांनी नेमलेले सत्रप किंवा राज्यपाल आहेत. त्यांच्यापैकी नाफन नावाच्या सत्रपाचा जावई उश्वदत्त याने

नाशिकला नि कार्याला जे शिलालेख कोरले आहेत त्यावरून असं दिसतं, की तो ब्राह्मण आणि बुद्धभिक्षू अशा दोन्ही प्रकारच्या धर्मोपदेशकांना देणग्या देई. ब्राह्मणांना त्याने इतर दाना प्रमाणे गाईही दिलेल्या होत्या, आणि नाशिकच्या बौद्धमठाच्या चरितार्थासाठी नारळीची 800 झाडे दिली होती. या शकजातीच्या सत्रपाची जागा पुढे ज्या शातकर्णी राज्यकर्त्यांनी घेतली त्यांनी पूर्वीच्या शासनाचं हे दान तसंच चालू ठेवलं असं दर्शवणारे शिलालेख नाशिकला आणि कार्याला सापडले आहेत. इथल्या दरवाजाच्या माथ्यावरच अशी माहिती कोरली आहे की, 'पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी भिक्षूंना दिलेले करनक गावाचे इनाम पुढे गौतमीपुत्र राजाने तसेच चालू ठेवले.'

“गरीब लोकांनासुद्धा भिक्षूंना दान द्यावंसं वाटतं,” हे सांगताना आनंदने कमानीच्या पायथ्याशी जो पाषाणाचा पट्टा होता त्याच्याकडे बोट दाखवले. “हा पट्टा आषाढमिता नावाच्या भिक्षुणीने दिला. किती तरी गरीबगरीब अशा दात्यांकडून तिने देणग्या गोळा केल्या असतील !”

या कोरीव लेखात एका श्रीमंत श्रेष्ठीचे — म्हणजे व्यापाऱ्याचे — नाव होते : भूतपाल. प्रवेशाच्या दोन्ही बाजूंना ज्या सुंदर पाचमजली कमानी होत्या त्या कोरल्या गेल्या भूतपालाच्या दानातून. जीमूतला एक मोठे कुतूहल होते : हे पश्चिमेकडच्या दूरदूर देशांतून समुद्रमार्गाने येणारे यवनलोक कोण ? आनंदने त्याला सांगितले, “खरं म्हणजे खूप खूप वर्षांपूर्वी खुष्कीच्या मार्गानेच ते प्रथम आले. शिकंदर नावाचा दिग्विजयी तरूण त्यांचा नेता होता. पण पुढे भारत सोडून ते माघारी गेले. आता ते पुन्हा येत असतात — पण जिंकायला नाही. शांतपणे वस्तूंची देवाणघेवाण करायला. बुद्धाच्या शिकवणीचं त्यांना फार कौतुक आहे.”

जीमूताच्या एक गोष्ट लक्षात आली — हे यवन आणि इतर लोक — उदाहरणार्थ : अत्तराचा व्यापारी सिंहदत्त आणि समीना नावाचा सुतार — सगळे धेनुककटाहून आले. चौदाजण होते एकंदर. म्हणजे पहा ना — भगवान बुद्धावर नि त्यांच्या भिक्षूंवर किती किती लोकांचं प्रेम आहे !

चित्ता आणि बकरा

एका संध्याकाळी जीमूतने घरी परतण्यापूर्वी आपल्या बकऱ्यांची मोजदाद केली. पाहतो तर एक बकरा कमी ! सुंदर काळा बकरा ! खराच हरवला असेल तर घरी गेल्यावर काका काही सोडणार नाही आपल्याला !

अंधार पडू लागला होता. जीमूतने ठरवले, आधी कळप घरी न्यावा. मग पुन्हा हळूच बाहेर पडावं बोकडाच्या शोधार्थ.

वाटेत त्याला एक म्हातारा भिक्षू भेटला. तो म्हणाला, “पोरा, लवकर घरी पळ. गावकऱ्यांनी खबर आणलीय चित्याची.”

जीमूत रडकुंडीला आला होता. त्याने मनाशी विचार केला, “मला पुन्हा गेलंच पाहिजे. चित्ता असो नाहीतर आणखी काही असो.” आणि सर्वत्र निजा-

नीज होताच स्वारी उठली व डोंगराकडे निघाली.

डोंगर चढताना बिचारा मुसमुसून रडत होता, कारण एक तर थकवा, आणि दुसरे भीती. मग त्याला एकदम मधुसूदन बाबांचा उपदेश आठवला; “बुद्ध आपल्या पद्मासनावर आहे. ‘त्याने ते शब्द उच्चारले आणि भीती पळाली.”

तसाच धडपडत तो आणखी वर चढला, शेवटी त्याला “बें – बें” चा आवाज पुसटसा ऐकू आला. बोकडदादा एका उंच खडकावर उभा होता. जीमूतला पाहून त्याने आनंदाने “बें—बें” केले. दुसऱ्याच क्षणी त्या आवाजात भीती उमटली. जीमूतने वळून पाहिले. दोन हिरवे डोळे अंधारातून चमचम

करीत होते. एक भली मोठी काळी आकृती जवळ येत होती. जमिनीला लागून, दबकत दबकत. चित्ता होता तो !

जीभूतने आपल्या जवळचा मोठा दंडुका त्याच्याकडे भिरकावला आणि त्याला घाबरून सोडण्यासाठी तो मोठ्यांदा ओरडला.

पुढे काय झालं ते जीमूतला नीटसं आठवत नाही. चित्त्याने बहुतेक बक-
न्यावर झेप घेतली. पण नेम चुकून तो खाली खड्ड्यात कोसळला. भ्यालेला
बकरा देखील खडकावरून खाली पडला. आणि चित्त्याचा धक्का लागून जीमूत
देखील खाली फेकला गेला. जीमूत चित्त्याच्या शेजारीच पडला.

चित्त्याचा गरम श्वास जीमूतला तोंडावर जाणवला. तो पुटपुटला :

“ओम् मणि पद्मे ओम् : बुद्ध आपल्या पद्मासनावर आहे” आणि अकस्मात् चित्याचे शरीर वळवळले, ताठ झाले. चित्ता मरून पडला. मारलेल्या उडीत त्याच्या पाठीचा कणाच खडकावर आपटून मोडला होता. काळ्या कभिन्न रात्रीतल्या या साहसाने जीमूत इतका गळून गेला की त्याचे शरीर चित्याच्याच अंगावर लवंडले आणि बकन्याला छातीशी कवटाळून तो झोपी गेला.

आकाशाचा काळेपणा जात चालला. त्याला लोखंडाचा कवरेपणा आला. एखाद दुसरा पक्षी अर्धवट झोपेतच किलबिल करू लागला. जीमूत जागा झाला.

बकन्याला घेऊन जमीन तुडवीत तो घराकडे निघाला. गावाच्या शिवेवरच त्याला काका भेटला. तो आणि दुसरे गावकरी सगळे त्याचाच शोध करीत होते. त्यांनी बकन्याला त्याच्या खांद्यावरून उतरवले. दुसऱ्याच क्षणी कल्हाकाका काठी उगारून त्याच्यावर धावला. “माझं सगळ्यांत सुंदर कोकरू ! त्याचा पाय मोडलास ना ?”

गावातल्या एका मोठ्या बाबांनी त्याला रोखले. “हे बघ, आत्तापर्यंत या पोराला छळलंस तेवढं पुरे झालं. यापुढे त्याला आम्ही भिक्षूंच्या स्वाधीन करणार !”

त्या चिमूकल्या थकल्या भाकल्या बालकाला त्यांनी मधुसूदनबाबांकड नेले. “महाराज, माझी शक्ती मला सोडून गेली नाही.” जीमूत हळूच म्हणाला. “त्याचं कारण एकच. बुद्धाचं नाव माझ्या ओठांवर होतं. चित्याच्या जबड्यात मी सापडलो होतो, पण तेवढ्यात तोच मरून पडला. भगवान बुद्धाची माझ्यावर कृपा आहे.”

भिक्षुश्रेष्ठ मुलाकडे पाहून हसले. “बुद्धांच्या ज्ञानाबद्दल तुला अजून खूप खूप शिकायचं आहे.” ते म्हणाले. “पण ते शिकण्याची कुवत तुझ्यात आहे.”

आणि त्याच दिवसापासून जीमूतचे संबंध जीवन बदलून गेले. आता तो भिक्षूंच्या सहवासात राहू लागला. बुद्धाचे ज्ञान मिळवू लागला.

मथुरेच्या कार्यशाळेत

भटकबहादुराचे गृहागमन

कुशान साम्राज्याचे दिवस होते ते. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाचा मध्य काळ. लख्ख उन्हाचा दिवस. मथुरा नगरीच्या कारागीर मोहल्ल्यात खूप गडबड चालू होती. रस्ते निरुंद, घरे छोटी व गजबजलेली. मथुरा कित्येक शतकांचे जुने शहर. आता कुशान राजांच्या कारकीर्दीत तर ते उत्कर्षाला पोचले होते.

एका लहानशा झोपडीत कार्यशाळेचा पसारा होता. दारात उभी राहून केतकी दिवसाचा ओसरत चाललेला प्रकाश पहात होती. तिच्या पाठीमागची कोठी म्हणजे बैठकीची तसेच झोपायचीही खोली होती. तिथे तिचे म्हातारे सासरेबुवा मथुरेच्या सुप्रसिद्ध लाल पाषाणाचा तुकडा हाताळीत होते. तिच्या नवऱ्याचीही कामावरून परतायची वेळ होत आली होती. अंगणात तो दुसऱ्या शिल्पकारांबरोबर दगडांना आकार द्यायचा. पुतळे, शिलालेख; आणि लाल गुलाबी व ठिपक्या ठिपक्यांचे याहून मोठे पाषाण कोरून बनवलेली दुसरी तऱ्हेतऱ्हेची शिल्पे.

अखेर पतिराज परतले. आल्याबरोबर रागारागाने म्हणाले, “अजून त्या बेकार काट्यांची वाट बघते आहेस ? उद्या देवळात जा अन् धावा कर तो लवकर येऊ दे म्हणून !”

“त्याचं कल्याण व्हावं नि त्याने सुखरूप परत यावं म्हणून देवाचा धावा मी जरूर करीन.” ती म्हणाली. “तुमच्यासाठी, नाही करीत ? तुमच्या वडिलांसाठी, तुमच्या दुसऱ्या मुलांसाठी ?” “दुसरे पोरगे ठीक आहेत ग, खाणीत आणि पाथरवटांच्या वाडीत नोकऱ्या करताहेत,”

तिने नवऱ्यापुढे जेवणाची थाळी ठेवली. भात, दही, भोपळ्याच्या भाज्या, लहानलहान स्वच्छ वाट्यांतून वाढलेले पदार्थ. काही वाट्या धातूच्या, काही मातीच्या. म्हातारा मान तुकवून म्हणाला, “हं ! ही खरी कामाची मुलं. पण मार्ची—त्याचं काही वेगळंच होतं एवढं खरं. मला आठवतं—नऊ

वर्षाचा पोर होता तेव्हा सुद्धा माकडाचं हाड किती सफाईने कोरायचा. आणि मला प्रश्न विचारी तेव्हा डोळे कसे लुकलुक करीत.” “त्या लुकलुकत्या डोळ्यांनीच तर घोटाळा केला, माळ्याच्या पोरीशी सलगी केलीन् ती मला नाही आवडली. आणि मी मारलं तर खुशाल त्या शक घोडेवाल्यासंगती पळून गेला. बारा वर्षं झाली. कुठे असेल आता, कुणास ठाऊक !” नवरा खेकसला.

रात्र पडली. त्या भागात सर्वत्र सामसूम आणि अंधार. कारण दिव्यांना पुरण्याइतके तेलही लोकांपाशी नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी केतकी शेजारणीच्या तरण्या बारीकसर मुलीला घेऊन घराबाहेर पडली. रस्त्याच्या कडेला देऊळ होते. तिथे दर्शनाला गेली. मुलगा परत येईल तेव्हा त्याच्यासाठी ही मुलगी केतकीने ठरवून ठेवली होती,

दरम्यान एक प्रवाशांचा तांडा मथुरेत शिरत होता. प्रवाशांपैकी एकजण अधीर होऊन लगवगीने पुढे आला. अहाहा ! काय ते मथुरेतले रस्ते. निंबाचे नि कदंबाचे एवढे मोठे वृक्ष दुसरीकडे कुठेही नसतील. आणि हिरवेगार पोपट तरी किती ?

एकाएकी त्याला आपली आई दिसली. त्याला आठवत होती तशीच—सरळ, ताठ, उंच. इतक्यात केतकीनेही वळून त्याला पाहिले. “ओळखलंस मला ?” त्याने विचारले.

“मग, तुला काय वाटलं ?” ती म्हणाली. “चल, आधी घरो जाऊ.”

“आणि बाबांनी हाकलून दिलं तर ?” मार्ची पुटपुटला.

“तुझे बाबा तापट असतील, पण तू परत यावंस अशी त्यांनाही ओढ लागलेली आहे.” ती म्हणाली. आणि मग बरोबरच्या मुलीला तिने सांगितले, “बाळ, तू घरो जा. अजून माझी हक्काची झाली नाहीस तू.”

मायलेक विहिरीवर गेले. बोलत बोलत त्यांनी हात पाय तोंड धुतले. विहीर ज्या बखळीत होती तिच्याच भोवती त्यांच्या झोपड्या उभ्या होत्या.

केतकी मुलासह घरात शिरली तेव्हा क्षणमात्र बापाचा चेहरा उजळला.

मग तो गुरगुरला, "आलात परत?"

केतकीने झटपट रात्रीच्या जेवणाची तयारी केली गुपचूप भोजन सुरु झाले.

नंतर वडिलांनी तीव्र स्वरात विचारले, "पुढे काय करायचा बेत आहे?"

"कसबी कारागिराला कुठेही काम मिळतं. मथुरेतही मिळेल." चिरंजिवांनी शांतपणे उत्तर दिले.

"तुझ्या शक दोस्तांनी असं कोणतं कसब शिकवलं तुला?" वडील उद्गारले. "नालायक, खोटारडे, घोडेचोर!" "राजे लोक अन् सरदार शकांना मोतदार आणि शिपाई म्हणून मुद्दाम नेमतात ते उगाच नाही. मथुरेचे कारागीर शकांची चित्रं कोरतात ती कशी माहीत आहे ! रुंद मोठे चेहरे, अवजड तलवारी, उत्तरेतले लोक घालतात तसे जाड कपडे आणि रपेटीचे रुई भरलेले चढाव.

आणि बाबा — शकांनी ७

आपल्यावर राज्य केलंय म्हटलं. हल्लीचे कुशान राजे सुद्धा पुष्कळसे शका-
सारखेच दिसतात.”

“जोपर्यंत शासनकर्ते आमच्यावर ज्यादा कर लादीत नाहीत अन् सैनिक
आम्हाला लुबाडीत नाहीत तोपर्यंत राज्य कुणाचं आहे याच्याशी मला कर्तव्यच
काय ? पण मथुरेच्या कारागिराने घोडेवाल्यांशी गट्टी करावी.. हं !” “शक
घोडेवाल्यासारखा प्रवासातला सोबती नाही, बाबा. बरोबरचे मोतदार
उत्तम अन् घोडे तर असे दुगाण्या झाडणारे, की वाटमान्यांची काय छाती
आहे हल्ला करतील ! पण या घोडेवाल्यांची संगत सुटल्यापासून मी
सौदागरांबरोबर प्रवास करीत आलोय. या लोकांचा तांडा मोठा असतो.
तांड्याचा नायक चांगला अनुभवी असतो. पुष्कळदा संरक्षणासाठी ते सशस्त्र
शिपाई बरोबर घेतात. आणि त्यांच्या गोष्टी तर विचारू नका ! किती

देशात फिरलेले, कुठून कुठूनचा माल आणलेला ! उत्तरेकडचं बकऱ्याच्या केसांचं मऊ ऊबदार कापड पाहून घ्यावं. तिसन (चीन) मधून वाळवंट नि पहाड ओलांडून उंटांचे काफले येतात. तिसनपट्टचं तलम कापड घेऊन. पश्चिमेकडची लोकं त्या कापडासाठी जीव टाकतात. यवनांच्या देशातून ते मद्याच्या बरण्या आणतात, आणि आपल्या सरदार श्रेष्ठींकरता लाल पोवळ्यांचे मणी."

आजोबांनी मध्येच विचारले, "तू ज्या ज्या देशात गेलास तिकडे आपला माल खपलेला पाहिलासन् ?"

"पुष्कळ ठिकाणी." मार्चीने उत्तर दिले. "यवन लोक इकडे आणतात त्यापेक्षा जास्त माल घेऊन जातात. तऱ्हेतऱ्हेची भडक रंगाची कापडं, तलम सुती तागे, जाड, भरजरी, वर कलावतूचं काशिद्याचं काम केलेली वस्त्रे, मोती, रत्नं, जवाहीर, अत्तरं, रंग, औषधं, मिरी, दालचिनी, हस्तिदंत अन् सुरेख हस्तिदंती वस्तू. कापिशाला (काबूलच्या उत्तरेस) कुशान राजांचं उन्हाळ्यातलं निवासस्थान आहे. तिथे मथुरेत तयार झालेलं हस्तिदंताचं नाजूक कोरीव काम पाहिलंय मी."

"सर्वात विशेष म्हणजे, मथुरेचाच दगड मला जिकडे तिकडे दिसला. काबूलनदी पासून ते यमुनेपर्यंत शांतता नांदते आहे. हे साम्राज्य म्हणजे व्यापार, कलाकुसर नि संपत्ती यांच्या देवघेवीचं ठाणं बनलंय. — पण मला तांड्याला जाऊन मिळालं पाहिजे. आहेत का माझ्या कोरीव कामासाठी दगडं वा हाडकं? माकडहाड किंवा एखादी दगडाची ठिकरी?"

"माकडाचं हाड स्वस्त आहे. माझ्याजवळ त्याची एक चिरफळी आहे. ती आमच्या कामाची नाही." बाबा म्हणाले.

आणि मग अंधार पडला, तरी मायलेक चांदण्याच्या छतांखाली पाणवठ्याच्या जागेवर कितीतरी वेळ गप्पा मारीत होते.

भटक्याच्या सुरस कथा

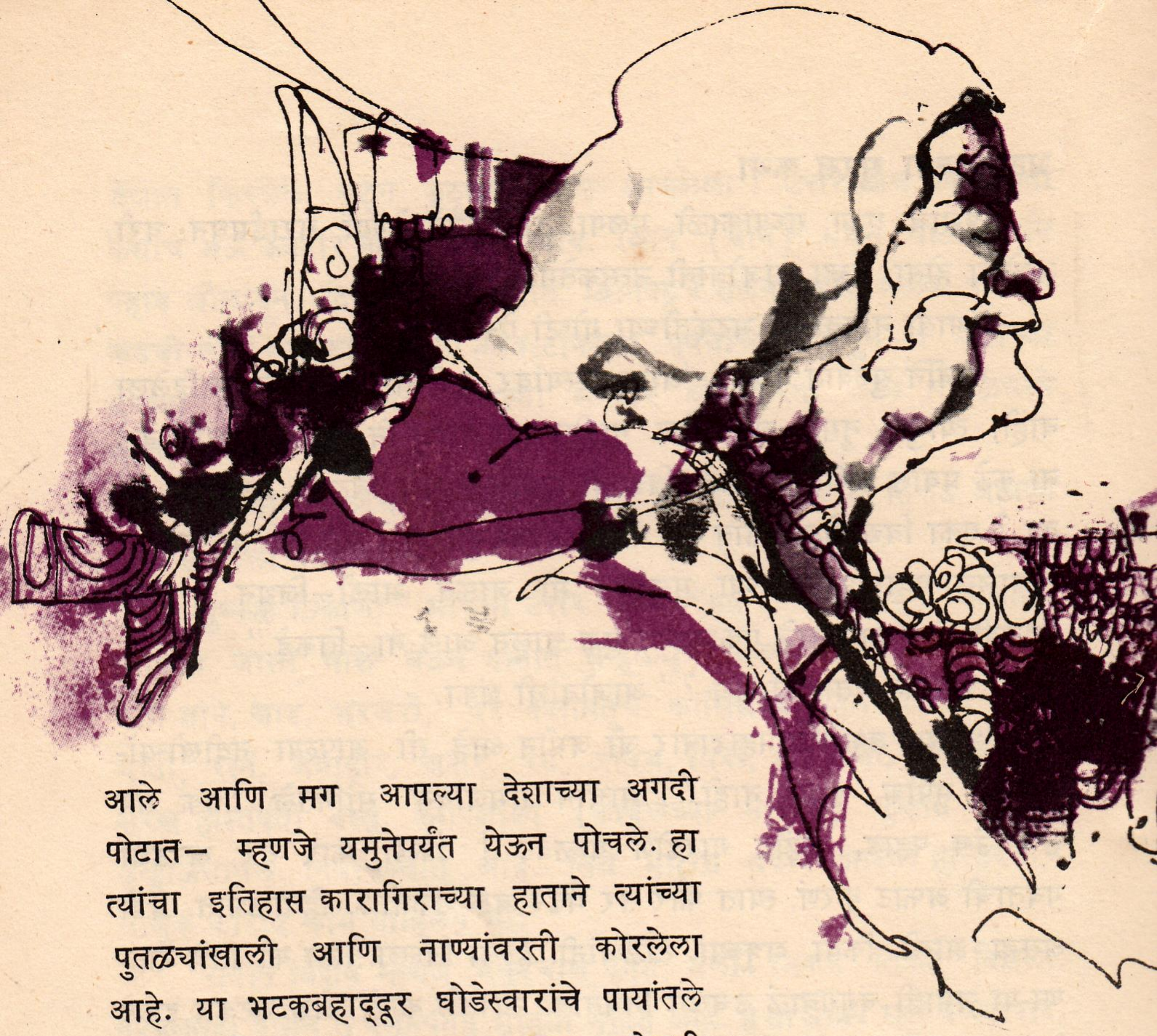
अशाच एका संध्याकाळी मुलगा तांडा उतरलेल्या सराईमधून घरी आलेला होता, तेव्हा आजोबांनी उत्सुकतेने म्हटले,

“आता नातवाच्या भटकंतीच्या गोष्टी ऐकू या,”

मार्चीने सुरुवात केली; “आता रस्त्यांवर पूर्वीसारखा धोका राहिलेला नाही, त्यामुळे नुसते व्यापारीच नाहीत तर भिक्षू नि विद्यार्थी देखील कुठे ना कुठे प्रवास करीत असतात. विद्यार्थी म्हणजे चांगले विद्वान असतात, बरं का ? एका विद्यापीठात सात वर्ष घालवल्यावर दुसरीकडे सात वर्ष घालवायला निघालेले. पहाडापलीकडच्या मुलुखात मी जाऊन आलो—जिथून हे शक, पहेलवी नि कुशान राजे एकामागून एक चालून आले ना—तिकडे.”

“पण का येतात ते असे ?” आजोबांची शंका.

“कारण बर्फाच्या पहाडापार जी जमीन आहे ती आपल्या नदीखोऱ्यां-सारखी सुपीक, समृद्ध नाही.” मार्चीने समजावून सांगितले. “एक तर उंच उंच पहाड, नाहीत गारढोण वाळवंट ! किंवा फार तर खुरट्या गवताची अफाट कुरण. त्यात फार तर मेंढरं चरू शकतील. हिवाळ्यात थंडी असल्या झाली किंवा शत्रूच्या टोळ्यांनी हल्ला विल्ला केला की तिथे राहणा-या जमाती चंबूगवाळं उचलून निघतात. त्यांतले काही लोक भटकत इकडे येतात. कारण आपल्या देशात श्रीमंत शहरं नि सुपीक जमीन भरपूर आहे. हे भटके लोक तसे आपल्या खोऱ्यातल्या लोकांपेक्षा ताकदीने भारी असतात. आपला ते पराभव करतातही. पण तरी आपल्याकडच्या विद्वानांची, विचारवंतांची ते कदर करतात. यवन, शक, पहेलवी नि दुसरे कित्येक पंचनद्यांच्या प्रदेशात आले, तिथून दक्षिणेला नि पूर्वेला पसरले. आत्ताचे बलाढ्य कुशानही तसेच. कनिष्क हा थोर कुशान सम्राट. त्याचा सुंदर पुतळा मथुरेतच कोरला गेला. पूर्वेस त्सिनच्या सीमेवरून कुशान आले. पश्चिमेकडे सरकत थेट इराण-पर्यंत गेले. मग दक्षिणेला वळले आणि बाल्ख नदी ते काबूल नदी अशी मजल मारून, पर्वतातली एक मोठी खिड ओलांडून ते पंचनद्यांच्या प्रदेशात

आले आणि मग आपल्या देशाच्या अगदी पोटात— म्हणजे यमुनेपर्यंत येऊन पोचले. हा त्यांचा इतिहास कारागिराच्या हाताने त्यांच्या पुतळ्यांखाली आणि नाण्यांवरती कोरलेला आहे. या भटकबहाद्दूर घोडेस्वारांचे पायांतले चढाव रुई भरलेले जाडजूड असतात. पहेलवी (इराणी) घालतात तसा झब्बा अंगात असतो आणि डोक्यावर शकांसारखं टोकदार शिरस्त्राण असतं. पुतळ्यांखाली नि नाण्यांवर त्यांचे जे किताब कोरलेले असतात त्यावरून त्यांनी केलेल्या प्रवासाची कल्पना येते. कारण सम्राटाला महाराज म्हणतात. याशिवाय 'राजाधिराज' असेही म्हणतात. ही पदवी पार्थियन आणि पहेलवी राज्यकर्त्यांनी इराणात वापरलेली आहे. शिवाय सम्राट हा देवपुत्र असतो. हा किताब अतिदूरच्या तिसऱ्या देशात रूढ आहे. गंमत ही की या सान्या पदव्या संस्कृतात आहेत. कारण शक नि कुशान राजे विद्वन्मान्य संस्कृत भाषाच वापरतात."

“वेदांची पवित्र भाषा ती.” आजोबा पुटपुटले.

“फक्त ब्राह्मणांना नि पंडिताना कळणारी.”

“पण आता राजाचे भाट नि अधिकारीसुद्धा तीच भाषा वापरतात.”
मार्ची म्हणाला. “राजाच्या घोषणा नि आज्ञापत्रं सारी संस्कृतात असतात.
सम्राट कनिष्क हा भगवान बुद्धांचा अनुयायी आहे. दुसरा अशोक मानतात
त्याला. त्याने बौद्धांसाठी कित्येक मठ बांधले आणि त्याच्या राजसभेत अनेक
विद्वान नि कवी आहेत.

“मथुरेतले कारागीर पूर्वी कधी चमकले नव्हते इतके आज वैभवात
आहेत. तेही त्याच्याच राज्यात. राजे, मानकरी, श्रेष्ठी तसेच बुद्ध भिक्षू नि जैन

“वेदांची पवित्र भाषा ती.” आजोबा पुटपुटले.

“फक्त ब्राह्मणांना नि पंडिताना कळणारी.”

“पण आता राजाचे भाट नि अधिकारीसुद्धा तीच भाषा वापरतात.”
मार्ची म्हणाला. “राजाच्या घोषणा नि आज्ञापत्रं सारी संस्कृतात असतात.
सम्राट कनिष्क हा भगवान बुद्धांचा अनुयायी आहे. दुसरा अशोक मानतात
त्याला. त्याने बौद्धांसाठी कित्येक मठ बांधले आणि त्याच्या राजसभेत अनेक
विद्वान नि कवी आहेत.

“मथुरेतले कारागीर पूर्वी कधी चमकले नव्हते इतके आज वैभवात
आहेत. तेही त्याच्याच राज्यात. राजे, मानकरी, श्रेष्ठी तसेच बुद्ध भिक्षू नि जैन

तीर्थंकर यांच्यासाठी शिल्पाची सतत इतकी मागणी असते की आपल्या काय-शाला ती पुरीसुद्धा पाडू शकत नाहीत. ब्राह्मणांनाही देवादिकांच्या मूर्ती हव्याच असतात.”

“पण आम्हाला तर असं सांगितलं जायचं, की निर्वाणाप्रत गेलेल्या त्या महात्म्याला किंवा त्याच्या शिकवणीला भूतळावर ओढून पाषाणबद्ध करून ठेवणं हे चांगलं नाही. बुद्धाच्या जीवनातल्या ठळक प्रसंगाची प्रतीकं तेवढी पूजनीय म्हणून जवळ ठेवावीत.” म्हाताऱ्याने मध्येच शंका काढली.

“एके काळी तसंच होतं, आजोबा.” मार्ची म्हणाला. “पण आता दक्षिणापथात येऊन स्थायिक झालेल्या त्या साधुपुरुषाने— नागार्जुनाने—काय सांगितलं, माहीत आहे? त्याचंच काय, कनिष्क धरून दुसऱ्या अनेक विचारवंतांचं असं मत आहे की बुद्धाची पूजा करता यावी म्हणून त्याची मूर्ती सामान्य जनांच्या डोळ्यासमोर असणं इष्ट आहे. मी जिकडे जिकडे हिंडलो त्या सर्व दूरच्या देशांत बुद्धाच्या मूर्ती मला आढळल्या. तक्षशिला, पुरुषपुर, गांधार—इतकेच नाही तर आपली मथुरा पण. ‘अश्वघोष’ नावाच्या विद्वान ब्राह्मणाने बौद्धधर्म स्वीकारल्याचं प्रसिद्धच आहे. त्यानेच पुढे सम्राट कनिष्काला ही दीक्षा दिली. आता बुद्धाला इतके अनुयायी आहेत की त्यांच्यांतही सत्याकडे नेणारे वेगवेगळे पंथ पडले आहेत. त्यामुळे कनिष्क राजाला काश्मीरच्या खोऱ्यात कनिष्कपुर नगरीत एक परिषदच बोलवावी लागली. संबंध देशातून एकंदर पाचशे भिक्षू तिला हजर राहिले. अश्वघोष नि दुसरा एक विद्वान भिक्षू वसुमित्र यांनी अध्यक्षस्थान मंडित केलं. बुद्धाच्या शिकवणीवर त्यांनी चर्चा केली. आणि सामान्यांसाठी काही नियम तयार केले. त्याच्या प्रती ताम्रपटांवर कोरल्या गेल्या. एका मोठ्या मनोऱ्याखाली त्या पुरलेल्या आहेत. हजार वर्षांनंतरही लोकांना त्या वाचता येतील.”

“पण थोरांची वचनं ताम्रपटावर किंवा तालपत्रावर लिहून भागत नाही.” म्हातारेबुवा बोलले.

“मग काय करायला हवं?” मार्चीने विचारले.

“ती डोक्यात आणि मनात ठसायला हवीत.” आजोबा म्हणाले. “हे शहाणपण परंपरेने पुढे नेलं पाहिजे.”

“पण तेवढ्याने ते सगळ्याभर पसरणार नाही.” मार्ची म्हणाला. “आता पुष्कळांना असं वाटतं की लेखन हीच टिकावू विद्या. कारण तिच्यामुळे धर्मतत्त्वाबाबतची भांडणं नि मतभेद विकोपाला जात नाहीत.”

“त्यासाठी भांडणं व्हायची?” आजोबा.

“तर !” मार्ची म्हणाला. “असं आहे, मुख्य भेद दोन आहेत. दक्षिणेतले भिक्षू असं शिकवतात की भगवान बुद्ध हा महान शिक्षक होता. त्याने निर्वाण प्राप्ती केली आणि त्या महात्म्याची शिकवण जो अमलात आणील तो जीवन्मुक्त होईल. त्याचा पुनर्जन्म टळेल. पण तिकडे उत्तरेतले भिक्षू आता दुसरंच सांगतात. त्यांच्या मते बुद्ध हा अवतारी पुरुष होता, आणि आपण त्याची पूजा केली पाहिजे. आपला राजा उत्तर भारतीय आहे. त्याला हा दुसरा महायान पंथ मान्य आहे. त्यामुळे आता बुद्धांच्या नि दुसऱ्या महात्म्यांच्या मूर्ती तयार होऊ लागल्या आहेत.”

“महान सम्राट कनिष्काने आपल्या पुरुषपुर राजधानीत जो विहार बांधला तो जगातलं एक आश्चर्य मानला जातो. हा विहार म्हणजे एक चौदा मजली मनोरा आहे. त्याच्या माथ्यावर एक मजबूत लोखंडी पताका आहे, आणि त्याच्या सभोवतालून सोन्याचा मुलामा केलेली तांब्याची छत्रं आहेत. सर्व बाजूंनी बुद्धाच्या मूर्ती बसवलेल्या आहेत.”

“आपण तसलं बांधीत नाही.” बाबा म्हणाले.

“त्यासाठी महाराज कधीकधी यवन कारागीर नेमतात.” मार्चीने खुलासा केला. “या विहाराच्या कामावरचा प्रमुख अँजेसिलाँस नावाचा यवनच आहे.”

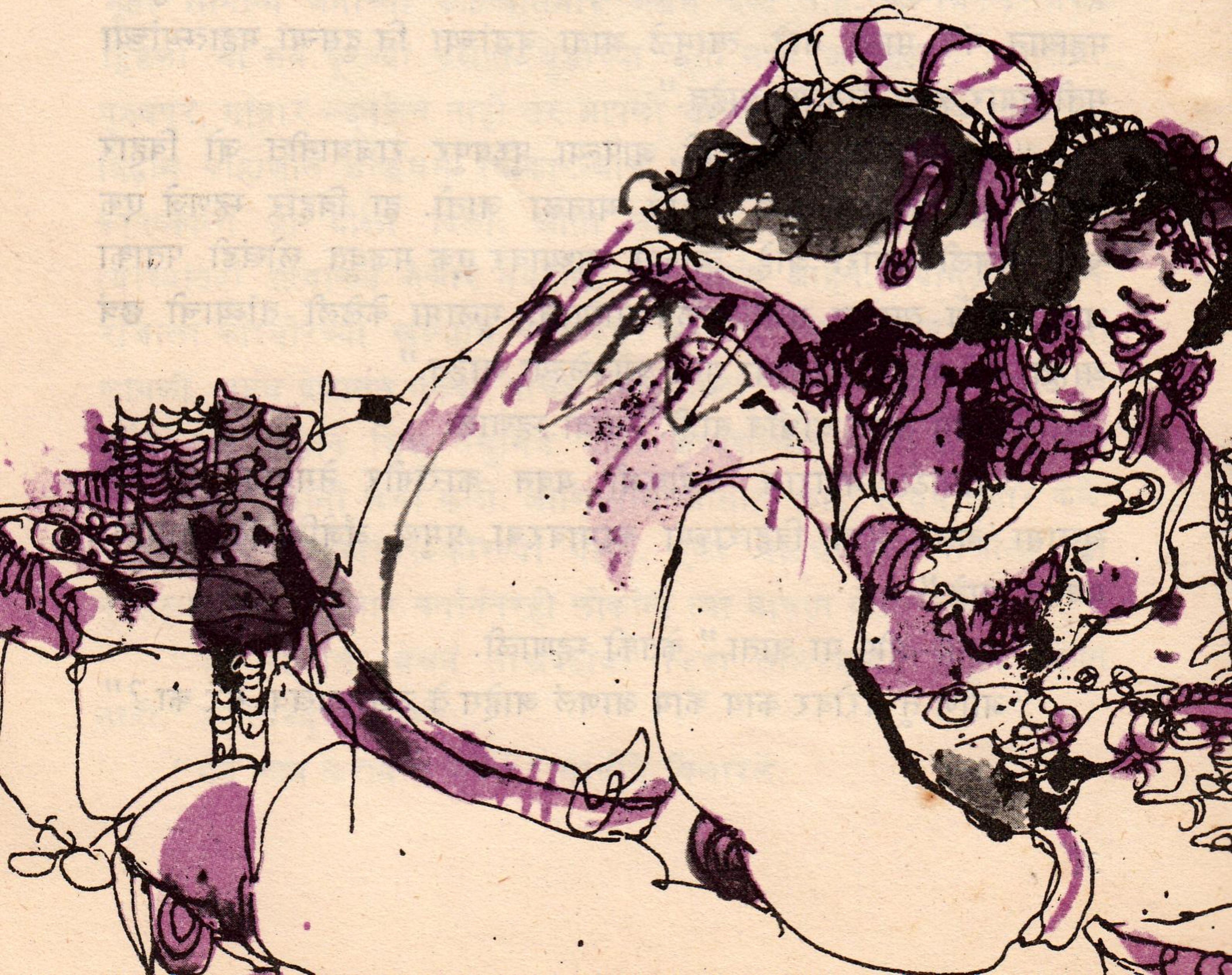
“चला—झोपू या आता.” केतकी म्हणाली.

“आणि तू बरोबर काय काय आणलं आहेस ते उद्या दाखव, बरं का ?”

गेलो तरी परत येईन

दुसऱ्या दिवशी रात्रीच्या जेवणानंतर मंडळींची बैठक भरली. तेव्हा जीमूतने त्यांना प्रवासावरून आणलेल्या वस्तू दाखवल्या. आईसाठी त्याने एक कंकण आणले होते. कुठच्यातरी चकचकीत धातूच्या कोंदणात बसवलेली पांढऱ्या शुभ्र शंखांची आणि अंबराची ती एक बांगडी होती. आजोबांसाठी विचित्र चित्राकृती काढलेली एक जाड ऊबदार लोकरीची घोंगडी होती. “काश्मीरची, वरं का ही ? त्यांच्या पहाडी बकऱ्यांना लांब केस असतात. विणून त्यांचं झकास लोकरी कापड बनवतात.

मग मार्चीने सोन्याचे एक नाणें काढले. डोळ्यांना वेड लावील इतके छान ! “हे कुठे मिळालं बुवा तुला ? ” बाबांनी विचारले. “आम्हाला माहीत आहेत ती फक्त तांब्याची नाणी अन् कवड्या. आम्ही नक्षी कोरतो

ती त्याच्यावर—कधी कधी चांदीवर देखील. पण सोनं !!”

“मला एका व्यापाऱ्याने दिलं हे, त्याच्या तांड्याला मी एका लुटारूपासून वाचवलं तेव्हा. नीट पहा, बाबा. एका बाजूला पायात उंच चढाव घातलेला रपेटीच्या आंगरख्यातला राजा; आणि दुसऱ्या बाजूला भगवान बुद्ध. नाव लिहिलंय एका अनोळखी लिपीत. दूर पश्चिमेला ही लिपी वापरतात.”

बाबांनी ते हातात पुन्हा पुन्हा उलटून पाहिले. “कलाकृती सुंदर आहे.” ते म्हणाले.

“असं सांगतात,” मार्ची म्हणाला, “की देवांची नि राजांची चित्रं कोरलेल्या या सुवर्णमुद्रा दूर पश्चिमेतल्या एका देशातून (रोम) आपल्याकडे आल्या. आपल्याशी त्यांचा व्यापार चालतो. आपले मसाले, रत्नं, औषधं नि अत्तरं ते घेतात. तिसकडून रेशीम घेतात. हा माल जलमार्गाने अन् खुष्कीने

पण जातो. किंमत म्हणून ते सुवर्णमुद्रा देतात. आपले राजे त्या मुद्रा वितळवून त्यांच्यावर आपले छाप उमटवून नवी नाणी काढतात.”

मार्चीने जेव्हा एक खूप मोठा हस्तिदंताचा तुकडा काढला, तेव्हा त्याचे बाबा उद्गारले, “हे कसं मिळवलंस रे तू ? कारागिराला आपलं कसब दाखवायला एकदा मोठा हस्तिदंत क्वचितच मिळतो.”

“कुशल कारागिराला हस्तिदंत पुरवायला आणि पैसे द्यायला व्यापारी खुशीने तयार होतात. तुमची कला मात्र नाजुक अन् सुंदर असली पाहिजे. हस्तिदंती वस्तूंना अतोनात मागणी असते.”

“मला आपला मथुरेचा दगड पुरे आहे.” बाबा म्हणाले.

“तुम्ही मला दिलेल्या पत्थराचं बघा मी काय केले !”

काय सुंदर चित्र मार्चीने त्या दगडावर काढले होते ! एक मुलगी आपले लांबचलांब केस धुवून, पिळून वाळवते आहे; त्या केसांतून गळणारे पाण्याचे थेंब एक हंस लांब मान करून आपल्या चोचीने टिपतो आहे. चित्रकाराचे कौशल्य त्यात ओतप्रोत होते यात शंका नाही.

बाबा खूष झाले. “बरं—आता राहणार मथुरेतच ना तू ?” त्यांनी विचारले.

“मी राहावं असं तुम्हाला वाटतं का ?”

“याच्यासाठी बायको शोधलीय मी.” केतकी मध्येच म्हणाली.

“शेजाऱ्याची पोर. तुमच्याबरोबर अंगणात काम करतात ना, त्यांची.”

जातीतल्याच पोरीशी लग्न, मथुरेच्याच कार्यशाळेत आपल्या कलेला वाव देणार ! ... वाः, यापेक्षा दुसरं काय हवंय मला !” बाबा म्हणाले. त्यांच्या शब्दात मायेची ऊब होती.

“हं !” मार्ची म्हणाला. “सफरी खूप केल्या मी. पुन्हा भटकायची लहर लागेस्तो खूप खूप दिवस इथे राहायला माझी काहीच हरकत नाही. आणि पुन्हा गेलो ना, बाबा—तरी परत येईन मी.”

गुप्त सम्राटाची वादळी मोहीम

समुद्रगुप्त आणि मोतद्वाराचा मुलगा

इसवी सन 347 वैभवशाली पाटलीपुत्र नगरात एकच धामधूम उडालेली. कारण राजाधिराज समुद्रगुप्त पुन्हा मोहिमेवर निघताहेत ना !

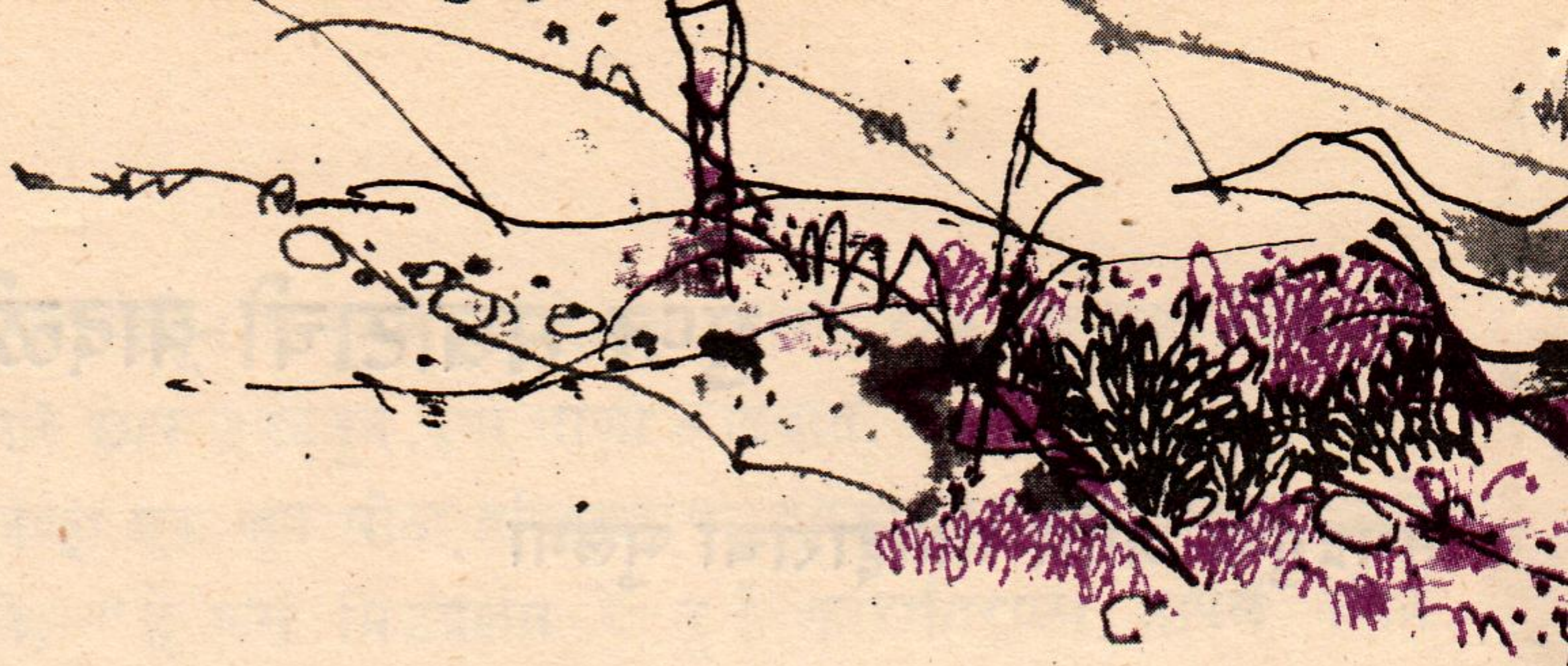
इतिहासप्रसिद्ध मौर्य घराण्यानंतर कित्येक शतके सतत लढाया चालू होत्या. मग इ. स. 320 मध्ये गंगेच्या खोऱ्यात एक नवा चंद्रगुप्त गादीवर आला.

या चंद्रगुप्ताने वारस म्हणून आपल्या समुद्रगुप्त नावाच्या मुलाची निवड केली. इ. स. 347 पर्यंत या नव्या राजाने गंगेच्या खोऱ्यातल्या सर्व राजांना पादाक्रांत केले. हिमालयापासून ते नर्मदा नदीपर्यंत सारा उत्तर भारत त्याने आपल्या कवज्यात आणला. आता नर्मदा ओलांडून दक्षिणेत विंध्याद्रीच्या डोंगराळ व रानटी प्रदेशात धाडसी मोहीम काढण्याचा सम्राटाचा बेत होता. दक्षिणेत वाहतुकीच्या आणि दळणवळणाच्या साधनां अभावी जिवावरच्या संकटांना तोंड द्यावे लागणार होते.

राजवाड्याच्या अश्वशालेत सम्राट समुद्रगुप्तांचा आवडता घोडा होता. नाव 'राक्षस.' धन्याच्या स्पर्शविरोवर फुलणारे जनावर. खुद्द राजाखेरीज दुसरी दोनच माणसे त्याला हाताळू शकत. एक मोतद्वार वेणू. राक्षस अगदी वच्चा होता तेव्हापासून यानेच त्याला पोसलेला, वाढवलेला. दुसरा म्हणजे वेणूचा नऊ वर्षांचा उमदा छोकरा. हा रांगायला लागला तोच मुळी घोड्याच्या पागेत ! पण आज वेणूला बराच ताप चढला होता. त्यामुळे दुसरे मोतद्वार त्या अश्वराजाला संभाळायला पहात होते. तो मात्र ते जवळ आले की दुगाण्या झाडीत होता.

“वेणूचा मुलगा अश्वदत्त कुठे आहे?” त्यांचा एकमेकांत संवाद सुरू होता.

“आईने कोण्डून ठेवला असेल.” सुवर्णाच्या मनात आले. म्हातारा सुवर्ण मुख्य मोतद्वार होता.

“हो—नाहीतर स्वारी सैन्याबरोबर पळून जायची !” या विचारातच तो वेणूच्या झोपडीकडे गेला. तिथे वेणूची बायको आणि म्हातारी आई, दोघी होत्या.

“अश्वदत्त कुठाय हो ?”

“इथे नाही.” त्यांनी तुटक उत्तर दिले.

“अश्वदत्ताला सांगा-म्हणावं, राक्षसाला निरोप द्यायला चल.”

म्हातारी एकदम उसळली. “तुम्हाला अश्वदत्ताला विंध्याद्रीच्या वाघाच्या तोंडात द्यायचाय, होय ना ?”

“माई ! वेणूचा मुलगा माझ्या पोटच्या पोरा इतका माझा लाडका आहे !” एवढेच बोलून सुवर्ण ताठरपणे तिथून निघून गेला.

तो गेला आणि दोघी बायांनी एकमेकींकडे पाहिले. “उद्या महाराज जायचे. स्वारी गेली की मग अश्वदत्ताला सोडू आपण.”

संध्याकाळी सम्राटांना खबर गेली की मोहिमेसाठी राक्षस मिळू शकत नाही.

समुद्रगुप्त स्वतः अश्वशाळेत गेले. लगेच धन्याला भेटायला राक्षस पुढे धावला. पण मोतदार जवळ येताच मागे होत, फुरफुरत त्याने राक्षसी दुगाण्या झाडायला सुरुवात केली. “हे नाही चालायचं” सम्राट म्हणाले. “याला वठणीवर आणायला दुसरा कुणीच नाही का ?”

मागून एक चिरका आवाज उमटला, “आहे की ! मी करतो त्याला सरळ !” आणि मातीने अंग माखलेला, अस्ताव्यस्त कपड्यातला—खरं म्हणजे अर्धनग्नच पोर पुढे आला. त्याला पाहताक्षणी घोडा खिकाळला आणि उड्या मारीत त्याच्या जवळ गेला. मुलाने पूर्ण विश्वासाने त्याच्या मानेवर थोपटले.

“तू कोण ?” सम्राटांनी विचारले.

“हा वेणूचा मुलगा, महाराज,” सुवर्णाने उत्तर दिले. “माझ्या आजीने मला कोंडून ठेवलं होतं. पण माझा राजा मोहिमेवर जातोय अन् घोड्याला माझी गरज आहे. मग माझा हक्क नाही का जायचा ? म्हणून मी कुंपण तोडून सटकलो.

“तुझी गरज आम्हाला खरंच आहे, बाळ !” महाराज स्मित करीत म्हणाले. “पण तुला न्यायचं तर तुझ्या आजीची नि आईची परवानगी हवी. आताच विचारू या का ?”

सुवर्णाने धावत जाऊन त्या बायांना आणले. महाराज म्हणाले, “या मुलाला राजाबरोबर जायचंय. मग तुम्ही त्याला कोंडलं का ?”

आजी धिटार्ईने बोलली, “मायबाप महाराज ! अश्वदत्ताचं वय किती ? नऊ वर्ष ! त्याला तुमच्या संगे जायचंय ; पण महाराज मला सांगा, आपण मोठे असूनही आपल्या थोर मातेवर, महाराणी कुमारदेवीवर प्रेम करता, त्यांचं ऐकता, हे खरं ना ? मग या पोरानं नको का आपल्या आजीचं ऐकायला ?”

महाराज खरोखरीच आपल्या आईला अतिशय मानीत. ती प्राचीन बलशाली लिच्छवी जमातीतली होती. तिच्याशी विवाह केल्यामुळे सम्राट चंद्रगुप्ताला आपला मगधावरचा हक्क प्रस्थापित करता आला होता.

समुद्रगुप्त महाराज म्हणाले, “माई, मुलाला नेण्याची मला अनुज्ञा द्या. सुवर्ण त्याची काळजी घेईल”

“त्याला जिवंत नि सुखरूप परत आणण्याची शपथ घेता ?” आजीने सरळ प्रश्न केला.

“माझ्या पोटच्या पोराला संभाळतो तसा संभाळीन मी त्याला. झालं ?” सुवर्णाने वचन दिले.

मग काय विचारता ? अश्वदत्ताला घाईघाईने मोहिमेसाठी सजवण्यात आले. विचार्याची इतकी गडबड उडून गेली की निघण्यापूर्वी पुन्हा निरोप घ्यायचे सुध्दा त्याला भान राहिले नाही.

मोहीम

अशा प्रकारे मध्य भारत व दक्षिण भारत काबीज करण्यासाठी निघालेल्या पराक्रमी समुद्रगुप्ताच्या मोहिमेत छोटा अश्वदत्त सामील झाला. त्याची काळजी घेण्याचे वचन सुवर्णाने पाळले. अश्वदत्ताला महाराजांच्या खास पाकशाळेतले भोजन मिळत होते. नर्मदेच्या दक्षिणेला वनप्रदेश जास्त जास्त निविड व खडबडीत होत गेला होता. समुद्रगुप्ताच्या सैन्याला बाजरीची भाकरी, रानातली फळे व शिकार — ससे, कबुतरे, रानबदके, रानकोंबड्या यांचा खुराक मिळे.

महाराज कधी कधी पहाटे एकटेच रपेटीला निघत. ते प्रार्थनेला बसत तेव्हा कमरेचा पट्टा व त्यातली शस्त्रे काढून ठेवीत. अश्वदत्त रानात फेरी मारून येई. चिंचा, कैऱ्या किंवा जी मिळतील ती रानफळे तो गोळा करी.

असेच एका सकाळी महाराज पूर्वेकडे तोंड करून प्रार्थनेला बसले होते. अचानक त्यांना एक चट्टेरी पट्टेरी जनावर उडी मारण्याच्या बेतात दिसले. दुसऱ्याच क्षणी कुणीतरी हलकेच त्यांच्या हातात एक धनुष्यबाण सरकवला. हे प्रसंगावधान छोट्या अश्वदत्ताचे होते. आम्रवृक्षाच्या फांदीवर बसलेल्या त्या पोरालाही वाघ दिसला होता. महाराजांचा बाण वाघाच्या मानेत घुसला. मरणान्त जखम होऊन ते प्रचंड जनावर पाठीवर पडले, लोळायला लागले. सेवक धावून आले. पण त्यापूर्वीच अश्वदत्ताने शिकारीचा सुरा काढून वाघाच्या अंगात सर्व शक्तीनिशी खुपसला होता. वाघ कौसळला आणि निश्चेष्ट पडला.

“शाबास!” महाराज उद्गारले. आता सर्वच मंडळी सभोवती गोळा झाली होती. महाराजांच्या नेमवाजीची सर्वजण स्तुती करीत होते. पण महाराज म्हणाले, “करामत आहे ती या मुलाची.”

अश्वदत्त परत आला तेव्हा सुवर्णाचा चेहरा रागाने लाल झालेला होता. त्याने गर्जना केली, “किती वेळा सांगितलंय तुला एकटं रानात जायचं नाही म्हणून!”

“पण मी महाराजांबरोबर होतो म्हणून बरं झालं की नाही?” अश्वदत्त

लागटपणे म्हणाला आणि सुवर्णाच्या मिठीत गेला. “यापुढे तुमचं ऐकेन.” असे त्याने वचन दिले. यापूर्वी शंभर वेळा त्याने असे वचन दिले होते.

सैन्य मध्यभारतातल्या अरण्यात आणखी आणखी खोल प्रवेश करीत होते. रानातल्या लोकांच्या लढण्याच्या खास पध्दती होत्या. दिवसा किंवा रात्री झाडाच्या फांद्यावरून किंवा खालच्या रानझाडोऱ्यातून केव्हा विषारी बाण येऊन कोणाला लागेल याचा नेम नसे. यात भरीला वाघ, चित्ते, विषारी सर्प होतेच.

तरी महाराजांची सेना आगेकूच करीत होती. राजामागून राजा, टोळी प्रमुखामागून टोळी प्रमुख समुद्र-गुप्ताला शरण जात होते. हळूहळू साऱ्या विध्यप्रदेशातले आणि महा-

नदीच्या, गोदावरीच्या व कृष्णेच्या खोऱ्यातले एकूण एक राजे शरण आले.

व्याघ्रराज नावाचा वाघ जमातीचा राजा होता. त्याच्या राज्यात लढाई चालू असता सुवर्णाला दाट रानातून आलेला विषारी बाण लागून तो ठार झाला.

अश्वदत्ताला खाणे सुचेना, रात्री स्वप्ने पडून तो दचकून जागा होई. त्याचे अंग रोडावत चालले. चेहरा फिक्कट बनला. महाराजांच्या ते लक्षात आले. “बेटा, धीर सोडू नकोस.” ते म्हणाले. “तूच आजारी पडलास तर राक्षसाची काळजी कोण घेईल? चल यापुढे माझ्या शेजारच्या राहुटीत तू झोपत जा,”

त्या रात्री अश्वदत्त झोपेत दचकला नाही. पुढच्या रात्री पण नाही. झाड-पाल्याने, गवताने शाकारलेल्या महाराजांच्या ‘प्रवासी महाला’ बाहेर ओसरीत तो झोपायचा. तिथे त्याला मधुर संगीत ऐकू यायचे. आत महाराजांचे मोठे “शय्यागार” होते. त्यातून तो ध्वनी उमटायचा. एकदा उठून तो हलकेच दारा-जवळ गेला. आणि हाताने पालवी दूर करून ऐकत उभा राहिला. अकस्मात त्याच्या पाठीला भाल्याचे टोक टेकले. एक घोगरा आवाज म्हणाला, “उंदीर! कसा घुसलास तू इथे? बोल?”

अश्वदत्त घाबरला. पण मग धिटाईने म्हणाला, “मी अश्वदत्त. सम्राटांचा मोतदार. गाणं गोड वाटलं म्हणून ऐकत होतो.”

“राजाधिराज वाद्य वाजवीत असताना ऐकायची छातीच कशी झाली

तुझी? माहीत आहे, महाराजां-
वर चोरून नजर ठेवणाराला
मृत्यूची सजा असते.” आवाज
दरडावत होता.

इतक्यात दुसरा एक
आवाज मध्येच उमटला.
“आपले महाराज संगीत-
कारांचे राजे आहेत. तेव्हा हा
पोर त्यांच्या संगीताकडे
ओढला गेला तर नवल नाही”
अश्वदत्ताने त्या व्यक्तीला
ओळखले. महाराजांचा जव-
ळचा मित्र, दरबारी पंडित,
आणि योद्धा-पंडित हरिसेन.
तेवढ्यात हरिसेनांना आत
बोलावणे आले. पंडितजी गेले.
त्यांनी महाराजांना ही हकी-
कत सांगितली. मुलाला आत
नेण्यात आले.

महाराज अंगात सैलसर
सुती झब्या घालून उंच
पाठीच्या बैठकीवर बसले होते.
हातात वीणा होती. त्यांनी
स्मित केले. “यापुढे अश्व-
दत्ताचा विछाना माझ्या या
खोलीला अगदी लागून

घालीत जा. रोज रात्री संगीताच्या सुरांवर त्याला झोप आली पाहिजे!

आता तर काय--अश्वदत्ताला महाराजांच्या अगदी व्यक्तिगत राहणीचे दर्शन घडले. कलेच्या आणि विद्वत्तेच्या मंडळीत त्याला प्रवेश मिळाला. कारण तो थोर सम्राट नुसता लढवय्या नव्हता. कवी, संगीतकार, अभ्यासू विद्वान, अशी त्याची अनेक अंगे होती.

पुढे राजसेना काही नगर--राज्यांतून गेली. ही एकेका शहरापुरती राज्ये असत. आणि त्यांची एक खास नागरी संस्कृती होती. त्यानंतर त्यांनी आणखी, दक्षिणेकडे मजल मारली ती पूर्व किनाऱ्यावरून. त्यावेळी अश्वदत्ताला खुल्या समुद्राचे पहिले दर्शन घडले.

राक्षसाखेरीज आणखी तसाच एक ऐश्वर्यशाली घोडा मोहिमेत असे. तो मोकळाच चाले. वर स्वार नसे. हा यज्ञाचा घोडा होता. ज्या ज्या प्रदेशातून हा घोडा जाई, तिथले राजे समुद्रगुप्ताला 'चक्रवर्ती' म्हणून मान्यता देत. कारण या अद्वितीय मोहिमेत सम्राट आपल्या सत्तेचे चक्र फिरवीत चालला होता. पाटलिपुत्राला परतल्यावर हा घोडा यज्ञात बळी जाणार होता. त्या भाग्यवंताशी अश्वदत्ताची दोस्ती होती. त्याला तो चारा खाऊ घाली.

कृष्णा व गोदावरी यांच्या मध्यभागात वेंगी राज्य होते. त्यातून सेना पुढे गेली. नंतर कांची ही जुनी राजधानी व विद्येची नगरी लागली. तिथे सम्राटांनी मोठा दरबार भरवला. दक्षिणेतले राजे खंडणी द्यायला आले. इथून पुढे लंकेचा राजा मेघवर्ण याच्याकडे दूत रवाना झाला--बरोबर रत्नांचा एक करंडक घेऊन.

पुनरागमन

अखेरीस पश्चिम दख्खनमधून आणि आता आपण ज्याला महाराष्ट्र म्हणतो त्या भागातून राजसेना 'घराकडे' परत निघाली. तीन वर्षे ही मोहीम चालली होती. प्रत्येक लढाईत, शिकारीत आणि युद्धमंडळाच्या चर्चेत महाराज स्वतः आघाडीवर असत. रात्रीच्या वेळी धर्मावर वादविवाद होत. काव्यवाचन आणि संगीताचे कार्यक्रम चालत आणि दरबार तर कित्येक झाले. महाराजांना हजारोंनी अभिवादन केले. खंडणी दिली.

अश्वदत्त घरी परतला तेव्हा किती बदलला होता ! शरीराने तर उंच व सशक्त झालेला होताच, पण तो अल्लड वयातला खट्याळपणा आता गेलेला होता. मोहिमेचे साहस त्याच्या नसानसांत खेळत होते.

पाटलिपुत्रात आता ब्राह्मणांची व इतरेजनांची गर्दी उडाली. अश्वमेध यज्ञाची तयारी होत होती. हा यज्ञ परंपरेने चालत आलेला. पूर्वी युधिष्ठिराने महाभारतातल्या धर्मराजाने—हा यज्ञ केल्याचे तुम्हाला माहित असेल.

या मोहिमेत अश्वदत्ताला त्या भव्य सुंदर घोड्याचा फार लळा लागला होता. शेवटच्या रात्री तो हळूच सटकला आणि घोड्याजवळ जाऊन आंजारून गोंजारून त्याने त्याचा निरोप घेतला. दुसऱ्या दिवशी त्याला फुलांनी, माळांनी शृंगारण्यात आले आणि विधिपूर्वक त्याचा बळी देण्यात आला. या प्रसंगाची आठवण म्हणून सुवर्णमुद्रा पाडल्या होत्या. त्यांचे ब्राह्मणांना दान करण्यात आले. त्यातली एक मोहोर अश्वदत्ताला बक्षीस मिळाली. ती त्याने घरी आणून वडील मंडळींना दाखवली. अश्वदत्ताने दिलेल्या इतर नाण्यांमध्ये मग हीही जाऊन बसली.

रात्री सर्व मंडळी नाण्यांकडे पहात बसली असता अश्वदत्ताने त्यांवर कोरलेला मजकूर सर्वांना समजावून दिला. तो म्हणाला, "पूर्वीच्या राजांनी अशा सुंदर सुवर्णमुद्रा कधी काढल्या नव्हत्या. या नाण्यांना दिनार म्हणतात. हा मी तुमच्यासाठी आणलेला नवा दिनार पहा. काल बळी दिलेल्या अश्व्याचं चित्र त्यावर आहे."

“आणि या बाजूला बघ—” त्याची आई नाणे उलटीत म्हणाली; “एका वाईचं चित्र आहे.”

“ती स्त्री म्हणजे महाराणी दत्तादेवी--आपल्या महाराजांची बायको.” अश्वदत्त म्हणाला. “खाली लिहिलेले शब्द आहेत, “अश्वमेध यज्ञ.” आपल्या स्वतःच्या कीर्तीत आपल्या राणीला समाविष्ट करून घेणारे आपले महाराज किती थोर मनाचे आहेत !”

“आता हे नाणं बघ, आई,” अश्वदत्त सांगत होता, “यात सम्राट हातात वीणा घेऊन बसलेले आहेत. पोशाख साधा—पायघोळ धोतर. पण डोंक्याला मोत्यांचा शिरपेच. कानांत हिरे आणि दंडावर अतिशय मौल्यवान बाजूबंद नाण्याच्या मागच्या बाजूस लक्ष्मीदेवीचं चित्र आहे.”

एक दिवस लंकेच्या मेघवर्ण राजाकडून बौद्ध वकील पाटलिपुत्रात आले. त्यांनी बरोबर मोठा नजराणा आणला होता. आणि महाराजांना एक विनंती केली होती. बुद्धगयेला सम्राट अशोकाने बांधलेल्या मठाला लंकेतून येणारे जे यात्रेकरू भेट देत त्यांना तिथे जागा मिळत नाही अशी तक्रार होती. तेव्हा बुद्धाच्या तीर्थांना भेट देणाऱ्या यात्रिकांना राहण्यासाठी एक निवासस्थान बांधण्याची परवानगी द्यावी, असे लंकेच्या राजाने विनवले होते. सम्राटांनी परवानगी दिली. एक जागा निश्चित करण्यात आली आणि एक अतिभव्य मठ बांधण्यात आला. या मठाला तीन मजले होते. आणि आत सहा मोठी दालने होती. तीन उंच मनोरे दिमाखाने डोकी काढीत होते. मठाभोवती तीस चाळीस फूट उंचीचा मजबूत तट बांधलेला होता. भगवान बुद्धाची चांदी-सोन्यात घडवलेली भव्य रत्नजडित मूर्ती होती. लंका त्या काळी रत्नांचा देश म्हणूनच प्रसिद्ध होता.

अश्वदत्ताच्या आईला या गोष्टीचे फार आश्चर्य वाटले. स्वतः सम्राट आणि त्यांचा युवराज—

महाराणी दत्तादेवींचा पुत्र—हे परम विष्णुभक्त. आणि तरी बौद्धधर्माबद्दल एवढा आदर दाखवतात ! तेव्हा अश्वदत्ताने त्यांना आणखी सांगितले की

महाराजांच्या दरबारात बौध्द पंडित वसुबंधु यांना फार मोठा मान आहे.

“पण—”अश्वदत्ताचे बाबा म्हणाले, “आपल्या महाराजांचे खास मित्र तर हरिसेन पंडितजी ना ? खरा मोठा मान त्यांचाच आहे.”

“हरिसेनांच्या विद्वत्तेबद्दल प्रश्नच नाही.” अश्वदत्त म्हणाला. “ते महाकवी आहेत आणि संस्कृताचे पंडित आहेत. साऱ्या पाटलिपुत्रात त्यांची ख्याती आहे. पण पंडित वसुबंधूंचे नाव तर दुनियेत दुमदुमत आहे. त्यांना कुठून कुठून बोलावणी आली आहेत--पुरुषपुर, लंका, चीनसुद्धा. आणि आमचे महाराज मनाचे थोर. त्यांनी सर्वच धर्मांच्या नेत्यांना आदर दाखवलेला आहे. सर्व धर्मांच्या लोकांना सवलती दिल्या आहेत.”

अश्वदत्तावर आता सम्राटांची खास मर्जी होती. कितीदा तरी त्याला खाशा स्वारींबरोबर प्रवासाला जावे लागे. त्याचे वडील ह्यात असताना त्याने केलेला अखेरचा प्रवास प्रयाग (अलाहाबाद) चा होता.

समुद्रगुप्त महाराज आता वृद्ध झाले होते. त्यांच्या मित्राने-- पंडित हरिसेनांनी नुकताच त्यांचा इतिहास लिहून पुरा केला होता. तो काव्यरूपात होता. अतिसुंदर संस्कृत भाषेत समुद्रगुप्ताची स्तुती केलेली होती. कौशांबी नगरीत गेली जवळजवळ पाच शतके उभ्या असलेल्या गुळगुळीत दगडी स्तंभावर ते काव्य कोरण्यात आले.

अश्वदत्ताने त्या काव्याचा सारांश आपल्या आईवडिलांना सांगितला. समुद्रगुप्त राजा योद्धा, संगीतकार, कवी कसा आहे ते त्यात लिहिले होते आणि पूर्व, उत्तर, दक्षिण दिशांना त्याने काढलेल्या मोहिमांचे वर्णन त्यात केले होते.

“पोरा ! आम्हाला रडत टाकून महाराजांबरोबर गेलास त्याला किती वर्ष लोटली, नाही ? किती शिकलास तू या काळात. किती देश पाहिलेस ! अश्वदत्ताची आई गहिवरून म्हणाली. “याचं श्रेय राक्षस घोड्याला आहे. ‘माझ्या छोट्या मित्राशिवाय मी जाणार नाही’ असा हट्ट त्याने धरला नसता तर तुला जायला मिळालं नसतं !”

कीर्तिमंत सम्राट हर्ष

तरुण हर्ष कनौजचा राजा होतो

विंध्याद्रीच्या घनदाट अरण्यात एका चितेभोवती तीन स्त्रिया बसलेल्या होत्या. तिघींचे चेहरे फिकट उदास दिसत होते.

त्या रानात जे ठेंगणे काळ्या कातडीचे लोक राहात, त्यांच्यापेक्षा या तिघी अगदी निराळ्या होत्या. वयाने सर्वांत लहान होती तिच्या वागण्यात राजतेज होते. ही राजकुमारी राज्यश्री. तिचे वडील ठाणेश्वराचे राजे. त्यांनी आपल्या छोट्या राज्याला वैभवाला चढवले होते. रानटी हूणांचे हल्ले त्यांनी पुरते परतवून लावले होते. महान् स्कंदगुप्ताच्या काळापासून हे हल्ले होत होते.

या राजाला दोन मुलगे होते. राज्यवर्धन आणि हर्षवर्धन. आपल्या सुंदर मुलीचा विवाह त्याने कनौजच्या राजाशी लावला होता. आर्यावर्तात कनौजचे राज्य व नगर यांना नुकतेच मानाचे स्थान मिळू लागले होते.

अकस्मात् उत्तरेकडून हूणांचा हल्ला होत आहे अशी बातमी आली. राजाने युवराज राज्यवर्धन याच्या हाताखाली सेना पाठवली. बरोबर पंधरा वर्षांचा हर्षही गेला. वय कोवळे, म्हणून त्याला हिमालयाच्या पायथ्याशी बरोबर घोडेस्वारांचे पथक देऊन मागे ठेवण्यात आले. राज्यवर्धन पुढे गेला. हा मुलूख अरण्यमय; शिकार भरपूर मिळांयची. त्यामुळे हर्षाचे दिवस आनंदात गेले.

पण मग खबर आली की महाराज मृत्युशय्येवर आहेत. हर्ष ताबडतोब राजधानीत परतला. राज्यवर्धनाला हा समाचार देण्यासाठी वेगवान् सांडणीस्वार गेले. हूणांचा त्याने पराभव केला होता आणि ते पळत होते. पण राज्यवर्धनाला दुखापत झाली होती. त्यात दुसरे संकट चालून आले. ठाणेश्वरातली नाजूक परिस्थिती पाहून त्याचा फायदा उठवण्यासाठी पश्चिम माळव्याच्या राजाने कनौजवर स्वारी केली. त्याने राजाला ठार मारले आणि राजकुमारी राज्यश्रीला कैदेत टाकले.

यावेळी राज्यवर्धन तुफान वेगाने दौडत गेला आणि माळव्याच्या राजाची त्याने दाणादाण उडवून टाकली. दरम्यान राज्यश्री गुप्त घराण्यातल्या एका सरदाराच्या मदतीने आधीच पळाली होती. पण हे त्याला माहीत नव्हते. एका बुध्द भिक्षूने तिला मार्गदर्शन करून विंध्याद्रीच्या अरण्यात नेले होते. तिथे एक बौध्द आश्रम होता. पण संकट अजूनही वर्धन बंधूंचा पाठपुरावा करीत होते. राज्यवर्धन विजयी झाला तेव्हा त्याला गौड (पश्चिम बंगाल)चा राजा शशांक याने बोलावणे धाडले. शशांक वरकरणी स्नेह दाखवीत असला. तरी खरा तो माळव्याचा मित्र होता. राज्यवर्धन बरोबर एकही सैनिक न घेता त्याला भेटायला गेला. तिथे विश्वासघाताने त्याला मारण्यात आले. त्यामुळे आता सारी जबाबदारी हर्षाच्या खांद्यावर पडली. भावाच्या खुनाचा सूड घेण्यासाठी आणि बहिणीला आणण्यासाठी तो ताबडतोब निघाला.

इकडे राज्यश्री हताश बनली होती. तिचे शरीर व मन दोन्ही खचली होती. तिने स्वतःला जाळून घ्यायचे ठरवून चितेसाठी लाकडे गोळा केली.

“माझे वडील गेले, पती गेले, मोठा भाऊ गेला; कोण माझं आता रक्षण करणार ? आणि मी जगायचं तरी कशाला ?” राज्यश्री आपल्या सख्यांना म्हणायची.

“तुमचा लाडका भाऊ आहे अजून. रानटी टोळ्यांच्या नायकांनी त्यांना इथे आणून पोचवू म्हणून कबूल केलं आहे.”

तो कोवळ्या वयाचा-आणि केवढ्या जबाबदाऱ्या त्याच्या खांद्यावर पडलेल्या !”

दिवस जात होते. मदत काही आली नाही. शेवटी निराशेने खचलेली राज्यश्री म्हणाली, “उद्या मी निश्चित मरणार. आजची रात्र प्रार्थनेत घालवू या. उद्या अग्नी मला शुध्द करील, माझ्या दुःखाचा शेवट करील.”

पण पहाट झाली आणि राज्यश्रीची भाग्यरेषा उजळली. दिवसरात्र प्रवास करीत असलेला हर्ष शेवटच्या क्षणी तिथे येऊन पोचला. दासींनी चितेवर चढण्याची तयारी केली होती. त्यांनीही मालकिणीबरोबर मरण्याचे ठरवले होते. इतक्यात हर्षाने येऊन त्यांना वाचवले.

“हर्षा, तू आलास ?” राज्यश्री उद्गारली. “पण सान्याच बाजूंनी दुःखाने पिडल्यावर माणूस काय करणार ? तुला तर विद्वान व्हायचं होतं, राज्य नको होतं ना ?”

हर्षाने जे उत्तर दिले त्यात आत्मविश्वासाची झाक होती. “आपले आजोबा ज्याला पूजत आणि जो आपल्यालां नवा दिवस, नवं जीवन दाखवतो आहे त्या सूर्यदेवाचे आधी आभार मानू या.” बरोबरच्या तरुण पंडिताकडे त्याने पाहिले. पंडितजींनी लगेच सूर्याचे एक स्तोत्र म्हटले.

मग सर्वजण परत निघाले. हर्षाने आपल्या मंत्र्यांचा सल्ला घेतला आणि राज्यारोहण केले. कनौज व ठाणेश्वर या दोन्ही राज्यांचा तो अधिपती झाला. हर्षाच्या कोवळ्या वयामुळे काहींनी या गोष्टीला विरोध केला होता; पण जुना आणि मुरब्बी सेनापती सिंहानंद याने आग्रह धरून त्याची निवड पक्की केली. अशा रितीने इसवी सनाच्या ६०६ व्या वर्षी हर्षाची कारकीर्द सुरू झाली.

कनौजचे वैभवाचे दिवस

पस्तीस वर्षांचा काळ लोटला. आता हर्षराजा, त्याची बहीण आणि तो ब्राह्मण पंडित ही त्रयी फारच निराळ्या परिस्थितीत होती, ज्या कनौज शहरात ते राहात, त्याच्या सभोवती मजबूत तटबंदी होती. पश्चिमेला गंगा वहात होती; आणि बाकीच्या तीन बाजूंना ठिकठिकाणी खोल खंदक व उत्तुंग बुरूज होते. शहरात भव्य, सुंदर देवळे होती; बौद्धांचे विहार होते; आणि भक्कम लाकडाची व विटांची मोठमोठी राहती घरे होती. त्या घरांवर कोरीव काम आणि रंगीत चित्रे असत.

हर्ष आता आर्यावर्ताचा स्वामी होता. पोक्त वयाची रसिक राज्यश्री आता भावाबरोबर सभेत बसत असे. विद्वानांची भाषणे ती ऐके, चर्चेत भाग घेई; हर्ष राजा धर्माचा आणि भिन्न भिन्न पूजापंथांचा अभ्यासू होता. ऐश्वर्य प्रदर्शनाचीही त्याला आवड होती. यामुळे पंडितजींमागे नेहमीच कुठल्या ना कुठल्या समारंभाचा उद्योग असे.

आज पंडितजी एक नाट्यप्रयोग सादर करीत होते. 'नागानंद' हे नाटक स्वतः हर्षराजाने लिहिले होते. एका जुन्या बौद्ध दंतकथेचा त्याला आधार होता. प्रयोग पाहिल्यानंतर पंडितजींचा पुत्र पुंडरीक याने त्यावर वसुभूति आणि अयाम या आपल्या मित्रांशी चर्चा केली. पुंडरीक म्हणाला, "अशोक, समुद्रगुप्त आणि चंद्रगुप्त विक्रमादित्य यांच्या तोडीचे आपले महाराज आहेत. 'नागानंद' नाटकात नायक जीमूतवाहन राजा याचं जे वर्णन त्यांनी केलं आहे ते माझ्या वडिलांच्या मते खुद्द महाराजांना तंतोतंत लागू पडते— प्रेमळ आणि शांतता प्रेमी. दुसऱ्यातला चांगुलपणा पाहून सुखावणारा. लोकांच्या कल्याणासाठी स्वतःचं बलिदान करणारा."

"पण पुंडू —" अयाम म्हणाला "हर्ष राजा अशोकासारखा आणि समुद्रगुप्तासारखा आहे असं एकाच श्वासात तू कसं बोलतोस ? एकाने युद्धाचा त्याग करून शांतता पत्करली; दुसऱ्याने युद्ध करून उत्तरापथ नि दक्षिणापथ अंकित केलं."

“आणि महाराजांचं सैन्य केवढं !” वसुभूति म्हणाला. “पूर्वी 5,000 हत्ती, 20,000 घोडेस्वार आणि 50,000 पायदळ असे. आता हत्तीच 60,000 आहेत. आणि घोडेस्वार 1,00,000 !”

“शांतता आणि सुव्यवस्था राहावी म्हणून हर्षाला लढणं भागच होतं.” पुंडरीक म्हणाला, “रानटी हूण टोळ्यांनी गुप्तांचं साम्राज्य धुळीला मिळवलं तेव्हापासून आर्यावर्तात प्रबळ सत्ता अशी नव्हतीच.”

“सहा वर्षेपर्यंत सैनिकांनी शस्त्रं खाली ठेवली नाहीत. शेवटी एकदाची

सर्व राज्यं एका छत्राखाली आली. आता नेपाळ धरून गंगेच्या संबंध खोऱ्यावर सम्राट हर्षाची सत्ता आहे. हिमालयापासून ते नर्मदेपर्यंत. दूरदूरच्या देशांचे राजे हर्षाची अधिसत्ता मानतात. अगदी पूर्वेला कामरूप (आसाम) चा राजा तर त्यांचा मित्रच. त्या टोकापासून ते पश्चिमेला वलभीत जावई राज्य करतो आहे तिथपर्यंत हर्षाची सार्वभौम सत्ता आहे.”

प्रभाकर पंडितांनी मुलांचे हे बोलणे ऐकले. ते म्हणाले, “पण तरी

हर्षराजांनी स्वतःला सर्वस्वी प्रजेच्या कल्याणाला वाहून घेतलं आहे. प्रवाशांसाठी आता ठिकठिकाणी धर्मशाळा असतात; माणसांसाठी आणि पशूंसाठी सुद्धा रुग्णालये असतात. चोरांना पकडण्यासाठी खास चौरोद्धारिक नेमलेले आहेत; आणि पिकाच्या दिवसात खेड्यांना खास संरक्षण दिलं जातं. महाराज प्रवास पुष्कळ करतात. शहरांत, खेड्यांतून आणि रस्तोरस्ती नीट व्यवस्था आहे की नाही हे ते स्वतः पाहतात.”

“महाराजांचा दिनक्रम काय असतो?” वसुभूतीने सहज विचारले.

“दिवसातला काही विशिष्ट काळ राज्यकारभारासाठी राखलेला असतो. महाराज आपल्या मंत्र्यांसह राजसभेत बसतात. सर्व प्रांतांतून आलेले संदेश घेतात. राजाज्ञेचे संदेश बाहेर धाडले जातात. संदेशवाहनासाठी एक खास खातं आहे. राजाचे खास संदेश वेगवान उंटिणींच्या पाठीवरून सांडणीस्वार घेऊन जातात.

“प्रवासात असताना राजाचा महाल लतावेलींचा नि झाडपाल्याचा बनवलेला असतो. पण त्यांचा दिनक्रम कनौजमधल्या सारखाच असतो. असं केलं नाही तर कामं कधी पुरीच व्हायची नाहीत.”

“याशिवाय दिवसाचा काही भाग धर्मादाय कृत्यांसाठी राखलेला असतो.” पंडितजी पुढे म्हणाले. “गोरगरिबांना, धर्मप्रचारकांना, तसंच विद्यापीठांना महाराज देणग्या देतात. त्या साऱ्या योजनांवर देखरेख करावी लागते. राजवाड्याच्या पाकशाळेत रोज कितीतरी बुद्धभिक्षूंना आणि वैदिक ब्राह्मणांसाठी अन्न शिजवलं जातं.”

अयामने मध्येच विचारले, “महाराजांना बुद्धाच्या शिकवणीत एवढा रस का? त्यांच्या पूर्वजांचा धर्म काही बौद्ध नव्हता.”

“आपल्या महाराजांच्या पूर्वजांनी अनेक देवांना पूजलेलं आहे.” पंडितजी म्हणाले. “त्यांचा एक खूप जुना पूर्वज शिवभक्त होता. महाराजांचे वडील प्रभाकरवर्धन आदित्याची म्हणजे सूर्याची पूजा करीत. रोज सूर्याला

तांबडी लाल माणकं जडवलेल्या पात्रातून लाल कमळांचं अर्घ्य त्यांच्याकडून दिलं जायचं. आपल्या सम्राटांनी शिवमंदिरं, सूर्यमंदिरं, आणि बुद्धमंदिरं पण उभारली आहेत. नालंदाच्या प्रख्यात विद्यापीठाचे ते आश्रयदाते आहेत. आणि दर पाच वर्षांनी महाराज मोठी परिषद बोलावतात. तिला दूरदूरच्या देशांतून निमंत्रित येतात, भेटतात, विचारांची देवाण घेवाण करतात.”

“अशा संमेलनांच्या वेळी दानधर्म खूप होतो म्हणे. खरं?” वसुभूतीने विचारले.

“आधीच्या पाच वर्षांत राजाच्या व्यक्तिगत भांडारात जेवढी म्हणून संपत्ती जमलेली असेल ती सारी या प्रसंगी बुद्ध भिक्षूंना, ब्राह्मण पंडितांना आणि गरिबांना दान दिली जाते.” पंडितजी म्हणाले. “राजा स्वतःचे अलंकार नि अंगावरची उंची वस्त्रंही काढून देतो. पुष्कळदा त्याला वस्त्र उरत नाही आणि बहिणीकडे मागावं लागतं. राजवस्त्रं नि अलंकार यांपासून मिळालेल्या पैशांचा विनियोग भिक्षू पवित्र ग्रंथांच्या नकला करण्याकडे करतात.”

“महाराजांचे आणखी उद्योग कोणते?” वसुभूतीने विचारले.

“दिवसाचा आणखी काही भाग साहित्यिक चर्चेसाठी राखलेला असतो. काव्यरचनेच्या स्पर्धा होतात. लेखक आपले लिखाण मोठ्याने वाचून दाखवतात. स्वतः हर्षाने नाटकं रचली आहेत आणि व्याकरणाचं एक पुस्तकही लिहिलं आहे. प्रख्यात लेखक बाणभट्ट हा महाराजांचा मित्र आहे.” एवढे सांगून पंडितजी घाईघाईने आपल्या कामाला निघून गेले.

“बाबांनी मला बाणभट्टांनी भूर्ज वृक्षाच्या सालीवर लिहिलेली एक कथा दिली” अयाम म्हणाला “त्याचं संस्कृत समजायला अतिशय क्लिष्ट आहे. बाणभट्ट आता महाराजांची कथा लिहिताहेत म्हणे—हर्ष चरितम्.”

“खुद्द महाराजांची भाषा सुंदर नि सोपी आहे.” वसुभूति म्हणाला. “नागानंद’ वाचताना मी फार रमलो होतो. त्यातला जीमूतवाहन राजा हा

खरा बोधिसत्वच. म्हणजे बुद्धाचा अवतार. संबंध नागजातीचा शत्रू म्हणजे विष्णूचं वाहन गरुड. त्याच्यापुढे नागाऐवजी स्वतःचा बळी देऊन जीमूतवाहन नागजातीला वाचवतो असं त्यात आहे. महाराजांचं हस्ताक्षरही सुरेख आहे.”

“त्या प्रख्यात नालंदा विद्यापीठात जायला मला आवडेल.” पुंडरीक म्हणाला. “तिथल्या ग्रंथालयाच्या तीन मोठ्या इमारती आहेत, आणि त्यांत हजारो हस्तलिखितं ठेवलेली आहेत.”

“मला पण आवडेल नालंदाला जायला.” वसुभूति म्हणाला. “उत्तरपथाच्या वेळा स्पष्ट दाखवणारं प्रचंड घड्याळ तिथे आहे. त्यात कालमापनासाठी पाण्याचा उपयोग केलेला आहे.”

“आपल्याला तिथे प्रवेश मिळेल अशी मला तरी खात्री नाही.” पुंडरीक म्हणाला. “नालंदात शिकायला जाणारा विद्यार्थी आधीपासूनच विद्वान असतो. तिथले उच्चशिक्षित द्वारपाळ इच्छुकांना प्रश्न विचारतात. दहांपैकी दोनतीनच अर्जदार प्रवेश मिळवू शकतात”.

“पण तिथे विद्यार्थी राहाताहेत 5000 !” वसुभूति म्हणाला.

“साऱ्या भरतखंडातून आलेले आहेत ते. इतकंच नाही तर परदेशातून सुद्धा !” पुंडरीक म्हणाला.

“लंकेहून आणि खूप दूरच्या यवद्वीप व सुवर्ण द्वीपांतून (जावा-सुमात्रा) सुद्धा !”

“प्रवेश मिळाल्यावरही तिथल्या अंतिम परीक्षा उत्तीर्ण कराव्या लागतील, बरं का वसुभूति,’ अयाम म्हणाला. “आणि मग त्यात यश मिळवणारांचा थाट मात्र विचारू नका. त्याला हार घालून, माळांनी शृंगारलेल्या हत्तीवरून त्याची शहरातून मिरवणूक निघते. पण अपेशी विद्यार्थ्यांचं काय होतं, माहीत आहे? मी ऐकलंय ते तरी असं की त्यांच्या तोंडाला काळं फासून गाढवावर उलटं बसवून त्यांची धिड काढतात !”

“मग पुंडूला नि मला कुणालाच नको नालंदाला जाणं !” वसुभूति म्हणाला.

कनौजची धर्मपरिषद

प्रभाकर पंडित पुन्हा तिथून धाईघाईने जात होते. मुलांनी त्यांना अडवले—“आम्हाला नालंदा-बद्दल सांगा !”

“ए ! युआन च्वांग नावाचे परदेशी पंडित यायचेत, त्यांच्या स्वागताची तयारी करायचीय मला !” ते म्हणाले. “ते नालंदाला गेले होते. नालंदाला विद्यार्थी नि यात्रिक म्हणून. विद्वान म्हणून त्यांची कीर्ती त्यांच्या आधीच तिथे पोचली होती. शीलभद्रजींनी त्यांचं थाटाचं स्वागत केलं. दोनशे भिक्षू पताका, फुलं, नि धूप घेऊन मिरवणुकीने त्यांना नालंदाच्या प्रांगणात घेऊन आले. मग घंटानाद झाला आणि युआन च्वांगना नालंदात राहण्याची आणि तिथलं लागेल ते वापरण्याची विनंती करण्यात आली.”

“त्यांनी नालंदा का सोडलं ?” पुंडरीकाचा प्रश्न.

“उत्तरेतल्या सर्वच राजांना आपल्या दरबारात असा विद्वान

पाहुणा हवा असतो.” त्याच्या वडिलांनी खुलासा केला. “युआन च्वांग नालंदात आले त्यापूर्वीच त्यांना काश्मीरच्या राजाने सन्मानाने बोलावलं होतं. त्यांच्यासाठी त्यांनी रस्त्यावर फुलं पसरली होती. अत्तराचा सडा घातला होता. तिथे ते दोन वर्षं एका मठात राहिले. आपलं संस्कृत त्यांनी सुधारलं. त्यांना चीन-मध्ये ज्ञान न्यायचं होतं. म्हणून महत्त्वाच्या बौद्ध ग्रंथांच्या नकला करण्यासाठी वीस लेखनिकांचा तांडा राजाने त्यांच्या हवाली केला. मग या मठातून त्या मठात असं करीत अखेर ते नालंदाला आले. आपल्या महाराजांना आणि काम-रूपच्या भास्करराजाला त्यांनी केलेली धर्मविषयक आणि तत्त्वज्ञानपर प्रवचनं ऐकायची होती. यांनी मोठ्या विनयाने पण निग्रहाने नकार दिला. नालंदातल्या विद्याभ्यासात खंड पडलेला आपल्याला आवडणार नाही असं त्यांनी सांगितलं. भास्कराला इतका संताप आला की ‘नालंदा जाळून टाकू’ म्हणून त्याने धमकी दिली. तेव्हापासून विचारा युआन च्वांग भास्कराच्या दरबारी आहे. पण हर्ष महाराजांना जेव्हा कळलं की हा चिनी महापंडित आपल्या मांडलिकाच्या दरबारात आहे तेव्हा भास्करराजांना निरोप गेला— ‘त्यांना इकडे पाठवा’ म्हणून. भास्कराचं उत्तर आलं, ‘महाराजांनी वाटल्यास माझं डोकं मागवावं, पण माझ्या पाहुण्यांना नेऊ नये.’ यावर हर्ष महाराजांनी प्रत्युत्तर धाडलं “तुमचं डोकं पाठवा” तशी लगेच भास्कर स्वतः त्यांना घेऊन आला ! आपल्या महाराजांनी युआन च्वांगचं थाटानं स्वागत केलं आणि पाहुण्यांनी लिहिलेल्या एका ग्रंथाचं विश्लेषण करावं अशी विनंती केली. त्यावर त्या पंडिताने केलेलं भाषण महाराजांना इतकं आवडलं की महाराजांनी लगेच त्यांना विधिविशारद (कायदेपंडित) ही पदवी अर्पण करून एक धर्म विषयक वादविवाद घ्यायचा असं ठरवलं. ‘युआन च्वांगनी मांडलेल्या सिध्दांताचं खंडन कुणी करील का?’ असं आवाहन या आगामी वादात भाग घेणारांपुढे आहे.

“या अभूतपूर्व परिषदेची तयारी आधीच सुरू झालेली आहे. येणाऱ्या सर्व अतिथींच्या भोजननिवासाचा प्रबंध झालेला आहे. कित्येक हजार बुद्धभिक्षू आधीच आलेले आहेत. त्यांत नालंदाचेच हजार आहेत. अठरा राजे—आपल्या

महाराजांचे सामंत आपला लवाजमा घेऊन इथे आलेले आहेत; आणि सम्राटांची उत्सुकतेने वाट पहात आहेत. कामरूपचा भास्कर आणि वलभीचा ध्रुवासन यापूर्वीच सम्राटांजवळ पोचले आहेत.

“शहराबाहेर एका विस्तीर्ण जागेभोवती कुंपण घातलेलं आहे. त्याच्या प्रवेशद्वारापाशी एक उंच मनोरा उभा केला जाईल. युआन च्वांग परिषदेचे अध्यक्ष राहतील. आपले सिध्दांत ते मांडतील आणि त्यांचं खंडन करण्याचं आव्हान सभेला देतील.”

अखेर ही महान् धर्मपरिषद सुरू झाली. पुंडरीकाला स्वतःसाठी व आपल्या मित्रांसाठी आत प्रवेश मिळवण्यात सुदैवाने यश आले. पांढऱ्या शुभ्र कापडावर लाल रंगाने त्या महापंडिताची आव्हाने लिहिण्यात आली आणि पंडितजींच्या चिरंजीवाला — त्याला संस्कृत चांगले येत होते — “हे वस्त्रफलक प्रवेशद्वारावर उभे करा” म्हणून सांगण्यात आले.

उंच मनोन्यावर अत्युच्च जागी भगवान बुद्धाची एक सोन्याची मूर्ती बसवण्यात आली. मनोन्याखाली खास आसने होती. त्यांतच युआन च्वांगचे मानासन होते.

चार दिवस वादविवाद चालला. चिनी पंडिताने आपलो बाजू स्पष्टपणे मांडली. महायान पंथाचा पक्ष त्याने इतक्या आकर्षकपणे मांडला की सम्राट हर्ष आणि त्यांची भगिनी दोघेही प्रसन्न झाली.

विरोधकांजवळ युआन च्वांगची विवादपटुता नव्हती. ते संतापले आणि त्याच्याविरुद्ध आणि महाराजांविरुद्धही कावकाव करू लागले. आपल्या युवक-श्रोत्यांतही वादावादी झाली.

“त्या परदेशी माणसाला विरोध करण्याची कुणाची छाती नाही, कारण हर्षमहाराज शिक्षा करतील अशी त्यांना भीती वाटते.?” अयाम म्हणाला.

“माझे बाबा, कवी बाणभट्ट, झालंच तर कामरूपचा खुद्द राजा, यांनी थोडाच बौद्ध धर्म स्वीकारलाय ? ते तर कट्टर ब्राह्मण आहेत.” पुंडरीक म्हणाला. “प्रामाणिक विरोधाला इथे शिक्षेची भीती नाही. युआन च्वांग हा खराखुरा पंडित आहे. तो जितक्या आनंदाने शिकवील तितक्याच आनंदाने शिकेलही.”

यात्रिकाचे प्रयाण

एक वर्षानंतर युआन च्वांग घरी परतायला सिध्द झाला. हे तिघे मुलगे त्या विद्वानाला भेटायला आणि त्याचा आशीर्वाद मागायला गेले.

“आपण आणखी थोडे राहा ना महाशय !” पुंडरीक म्हणाला. “माझे बाबा तर म्हणत होते की महाराज आणि भास्करराजही आपल्याला राहण्याचा आग्रह करताहेत.”

“प्रत्येकजण माझ्याशी प्रेमाने वागला आहे.” तो विद्वान म्हणाला. “पण मी ज्या खजिन्याच्या शोधार्थ आलो होतो तो मला घरी न्यायला हवा ना !”

“आपण जायला निघाल तेव्हा महाराज आपल्यावर देणग्यांचा वर्षाव करतील” अयाम म्हणाला.

“यात्रिकाला वैयक्तिक देणग्या नको असतात. त्या भिक्षुवर्याने उत्तर दिले. “तरी पण माझ्या मठासाठी मी केवढा तरी खजिना लुटून नेतो आहे. 650 च्या वर संस्कृत हस्तलिखितं, आणि भगवान बुद्धाचे काही मौल्यवान अवशेष नि प्रतिकृती.”

“आपण कारवान निघायची वाट बघणार ?” वसुभूतीने विचारले.

“नाही, बेटा, मी आलो तसाच एकटा जाणार.” त्या निःस्पृहाने उत्तर दिले. “पण तुमच्या दयामय राजांनी उत्तरेतल्या राज्यकर्त्यांना उद्देशून माझ्या-जवळ अनेक ओळखपत्रं दिली आहेत, पांढऱ्या शुभ्र सुती कापडावर लिहिलेल्या त्या सर्व पत्रांवर तुमच्या राजाधिराजांची लाल लाखेची मुद्रा उमटवलेली आहे.”

“आचार्य, आपण पुन्हा याल ना ?” वसुभूतीने विचारले. “आपण येणार आहात असं कळलं की मी देशाच्या कोनाकोपऱ्यात असलो तरी धावत येईन.”

“बाळ, मी चौदा वर्षं दूर राहिलो आहे.” युआन च्वांगने हळुवार उत्तर दिले. “मी बरोबर जे ग्रंथ नेतो आहे त्यांचे अनुवाद करायचे आहेत. त्यांवर टीका लिहायची आहे. याच कामात मी माझं आयुष्य आता वेचणार. पण भगवान् बुद्धाच्या या जन्मभूमीत माझं जे स्वागत झालं, जे प्रेम मला मिळालं, ते मी कधी विसरणार नाही.”

या मालेची प्रकाशित पुस्तके

बापू (चित्रमय जीवन—दोन भागांत विभागून)
काश्मीर

पक्षी—जगत
आमच्या नद्यांची कहाणी
हिमालयाच्या शिखरांवर
स्वर्गाची सहल व अन्य कहाण्या
सुरस कहाण्या
स्वराज्याची कहाणी—भाग १
आपल्या आगगाड्यांची कहाणी
त्यांनी पाहिलेला भारत
चला, नाटक करू
कोणे एके काळी
मनी मावशीचा परिवार
युगांतराच्या कथा
बडा पाणी
जग बदलले या शोधांनी
रोहंत आणि नंदिय

एफ. सी. फ्रीटास
छायाचित्रकार : प्रेमानंद शर्मा
लेखिका : माला सिंह
जमाल आरा
लीला मजुमदार
ब्रिगेडियर ग्यानसिंह
लीलावती भागवत
मनोज दास
विष्णू प्रभाकर
जगजीत सिंह
के. सी. खन्ना
उमा आनंद
एम. चोकसी व पी. एम. जोशी
एम. डी. चतुर्वेदी
शांता रंगाचारी
लीला मुजुमदार
मीर नजाबत अली
कृष्ण चैतन्य

प्रत्येकी मूल्य रु. १-५०

ही पुस्तके इंग्रजी व इतर सर्व भारतीय भाषांत प्रसिद्ध होणार आहेत.

पण जातो. किंमत म्हणून ते सुवर्णमुद्रा देतात. आपले राजे त्या मुद्रा वितळवून त्यांच्यावर आपले छाप उमटवून नवी नाणी काढतात.”

मार्चीने जेव्हा एक खूप मोठा हस्तिदंताचा तुकडा काढला, तेव्हा त्याचे बाबा उद्गारले, “हे कसं मिळवलंस रे तू ? कारागिराला आपलं कसब दाखवायला एकदा मोठा हस्तिदंत क्वचितच मिळतो.”

“कुशल कारागिराला हस्तिदंत पुरवायला आणि पैसे घायला व्यापारी खुषीने तयार होतात. तुमची कला मात्र नाजुक अन् सुंदर असली पाहिजे. हस्तिदंती वस्तूंना अतोनात मागणी असते.”

“मला आपला मथुरेचा दगड पुरे आहे.” बाबा म्हणाले.

“तुम्ही मला दिलेल्या पत्थराचं बघा मी काय केले !”

काय सुंदर चित्र मार्चीने त्या दगडावर काढले होते ! एक मुलगी आपले लांबचलांब केस धुवून, पिळून वाळवते आहे; त्या केसांतून गळणारे पाण्याचे थेंब एक हंस लांब मान करून आपल्या चोचीने टिपतो आहे. चित्रकाराचे कौशल्य त्यात ओतप्रोत होते यात शंका नाही.

बाबा खूष झाले. “बरं—आता राहणार मथुरेतच ना तू ?” त्यांनी विचारले.

“मी राहावं असं तुम्हाला वाटतं का ?”

“याच्यासाठी बायको शोधलीय मी.” केतकी मध्येच म्हणाली.

“शेजाऱ्याची पोर. तुमच्याबरोबर अंगणात काम करतात ना, त्यांची.”

जातीतल्याच पोरीशी लग्न, मथुरेच्याच कार्यशाळेत आपल्या कलेला वाव देणार ! ... वाः, यापेक्षा दुसरं काय हवंय मला !” बाबा म्हणाले. त्यांच्या शब्दात मायेची ऊब होती.

“हं !” मार्ची म्हणाला. “सफरी खूप केल्या मी. पुन्हा भटकायची लहर लागेस्तो खूप खूप दिवस इथे राहायला माझी काहीच हरकत नाही. आणि पुन्हा गेलो ना, बाबा—तरी परत येईन मी.”

गुप्त सम्राटाची वादळी मोहीम

समुद्रगुप्त आणि मोतद्वाराचा मुलगा

इसवी सन 347 वैभवशाली पाटलीपुत्र नगरात एकच धामधूम उडालेली. कारण राजाधिराज समुद्रगुप्त पुन्हा मोहिमेवर निघताहेत ना !

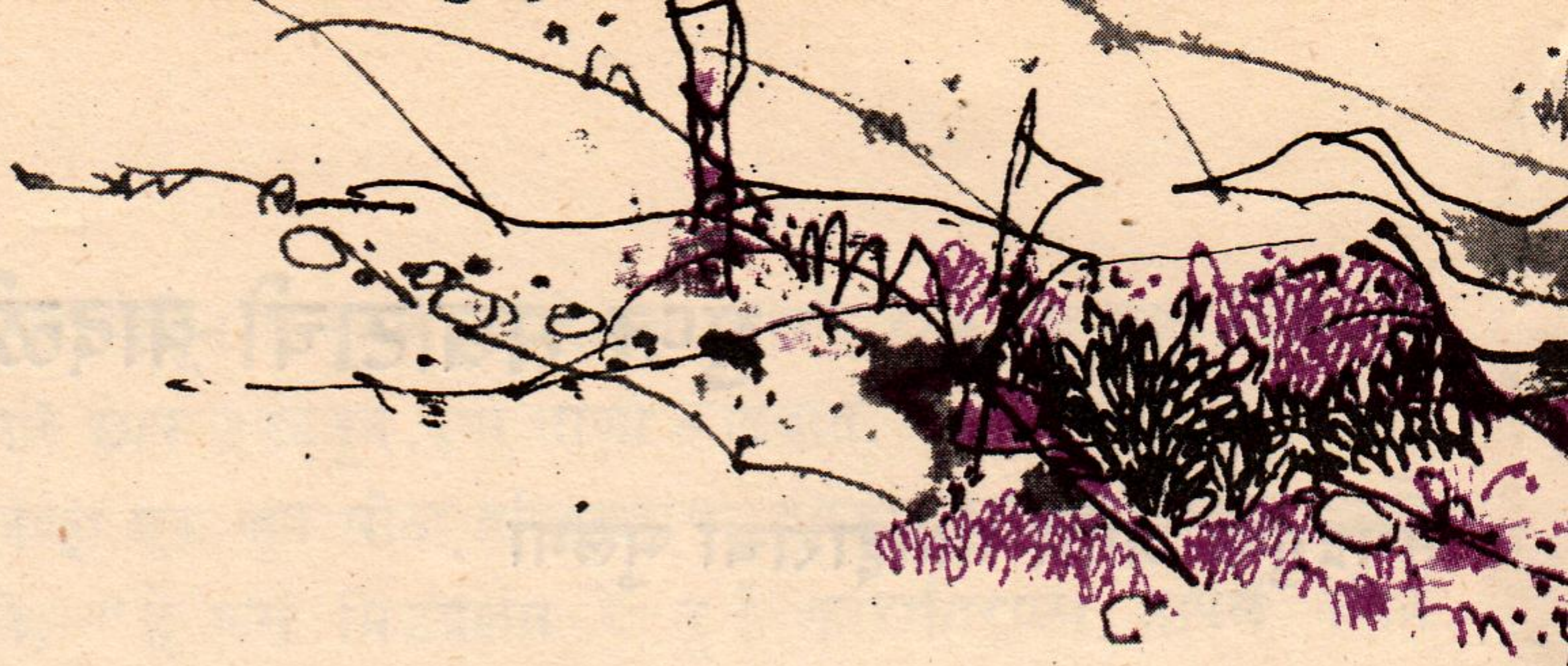
इतिहासप्रसिद्ध मौर्य घराण्यानंतर कित्येक शतके सतत लढाया चालू होत्या. मग इ. स. 320 मध्ये गंगेच्या खोऱ्यात एक नवा चंद्रगुप्त गादीवर आला.

या चंद्रगुप्ताने वारस म्हणून आपल्या समुद्रगुप्त नावाच्या मुलाची निवड केली. इ. स. 347 पर्यंत या नव्या राजाने गंगेच्या खोऱ्यातल्या सर्व राजांना पादाक्रांत केले. हिमालयापासून ते नर्मदा नदीपर्यंत सारा उत्तर भारत त्याने आपल्या कवज्यात आणला. आता नर्मदा ओलांडून दक्षिणेत विंध्याद्रीच्या डोंगराळ व रानटी प्रदेशात धाडसी मोहीम काढण्याचा सम्राटाचा बेत होता. दक्षिणेत वाहतुकीच्या आणि दळणवळणाच्या साधनां अभावी जिवावरच्या संकटांना तोंड द्यावे लागणार होते.

राजवाड्याच्या अश्वशालेत सम्राट समुद्रगुप्तांचा आवडता घोडा होता. नाव 'राक्षस.' धन्याच्या स्पर्शविरोवर फुलणारे जनावर. खुद्द राजाखेरीज दुसरी दोनच माणसे त्याला हाताळू शकत. एक मोतद्वार वेणू. राक्षस अगदी वच्चा होता तेव्हापासून यानेच त्याला पोसलेला, वाढवलेला. दुसरा म्हणजे वेणूचा नऊ वर्षांचा उमदा छोकरा. हा रांगायला लागला तोच मुळी घोड्याच्या पागेत ! पण आज वेणूला बराच ताप चढला होता. त्यामुळे दुसरे मोतद्वार त्या अश्वराजाला संभाळायला पहात होते. तो मात्र ते जवळ आले की दुगाण्या झाडीत होता.

“वेणूचा मुलगा अश्वदत्त कुठे आहे?” त्यांचा एकमेकांत संवाद सुरू होता.

“आईने कोण्डून ठेवला असेल.” सुवर्णाच्या मनात आले. म्हातारा सुवर्ण मुख्य मोतद्वार होता.

“हो—नाहीतर स्वारी सैन्याबरोबर पळून जायची !” या विचारातच तो वेणूच्या झोपडीकडे गेला. तिथे वेणूची बायको आणि म्हातारी आई, दोघी होत्या.

“अश्वदत्त कुठाय हो ?”

“इथे नाही.” त्यांनी तुटक उत्तर दिले.

“अश्वदत्ताला सांगा-म्हणावं, राक्षसाला निरोप द्यायला चल.”

म्हातारी एकदम उसळली. “तुम्हाला अश्वदत्ताला विंध्याद्रीच्या वाघाच्या तोंडात द्यायचाय, होय ना ?”

“माई ! वेणूचा मुलगा माझ्या पोटच्या पोरा इतका माझा लाडका आहे !” एवढेच बोलून सुवर्ण ताठरपणे तिथून निघून गेला.

तो गेला आणि दोघी बायांनी एकमेकींकडे पाहिले. “उद्या महाराज जायचे. स्वारी गेली की मग अश्वदत्ताला सोडू आपण.”

संध्याकाळी सम्राटांना खबर गेली की मोहिमेसाठी राक्षस मिळू शकत नाही.

समुद्रगुप्त स्वतः अश्वशाळेत गेले. लगेच धन्याला भेटायला राक्षस पुढे धावला. पण मोतदार जवळ येताच मागे होत, फुरफुरत त्याने राक्षसी दुगाण्या झाडायला सुरुवात केली. “हे नाही चालायचं” सम्राट म्हणाले. “याला वठणीवर आणायला दुसरा कुणीच नाही का ?”

मागून एक चिरका आवाज उमटला, “आहे की ! मी करतो त्याला सरळ !” आणि मातीने अंग माखलेला, अस्ताव्यस्त कपड्यातला—खरं म्हणजे अर्धनग्नच पोर पुढे आला. त्याला पाहताक्षणी घोडा खिकाळला आणि उड्या मारीत त्याच्या जवळ गेला. मुलाने पूर्ण विश्वासाने त्याच्या मानेवर थोपटले.

“तू कोण ?” सम्राटांनी विचारले.

“हा वेणूचा मुलगा, महाराज,” सुवर्णाने उत्तर दिले. “माझ्या आजीने मला कोंडून ठेवलं होतं. पण माझा राजा मोहिमेवर जातोय अन् घोड्याला माझी गरज आहे. मग माझा हक्क नाही का जायचा ? म्हणून मी कुंपण तोडून सटकलो.

“तुझी गरज आम्हाला खरंच आहे, बाळ !” महाराज स्मित करीत म्हणाले. “पण तुला न्यायचं तर तुझ्या आजीची नि आईची परवानगी हवी. आताच विचारू या का ?”

सुवर्णाने धावत जाऊन त्या बायांना आणले. महाराज म्हणाले, “या मुलाला राजाबरोबर जायचंय. मग तुम्ही त्याला कोंडलं का ?”

आजी धिटार्ईने बोलली, “मायबाप महाराज ! अश्वदत्ताचं वय किती ? नऊ वर्ष ! त्याला तुमच्या संगे जायचंय ; पण महाराज मला सांगा, आपण मोठे असूनही आपल्या थोर मातेवर, महाराणी कुमारदेवीवर प्रेम करता, त्यांचं ऐकता, हे खरं ना ? मग या पोरानं नको का आपल्या आजीचं ऐकायला ?”

महाराज खरोखरीच आपल्या आईला अतिशय मानीत. ती प्राचीन बलशाली लिच्छवी जमातीतली होती. तिच्याशी विवाह केल्यामुळे सम्राट चंद्रगुप्ताला आपला मगधावरचा हक्क प्रस्थापित करता आला होता.

समुद्रगुप्त महाराज म्हणाले, “माई, मुलाला नेण्याची मला अनुज्ञा द्या. सुवर्ण त्याची काळजी घेईल”

“त्याला जिवंत नि सुखरूप परत आणण्याची शपथ घेता ?” आजीने सरळ प्रश्न केला.

“माझ्या पोटच्या पोराला संभाळतो तसा संभाळीन मी त्याला. झालं ?” सुवर्णाने वचन दिले.

मग काय विचारता ? अश्वदत्ताला घाईघाईने मोहिमेसाठी सजवण्यात आले. विचार्याची इतकी गडबड उडून गेली की निघण्यापूर्वी पुन्हा निरोप घ्यायचे सुध्दा त्याला भान राहिले नाही.

मोहीम

अशा प्रकारे मध्य भारत व दक्षिण भारत काबीज करण्यासाठी निघालेल्या पराक्रमी समुद्रगुप्ताच्या मोहिमेत छोटा अश्वदत्त सामील झाला. त्याची काळजी घेण्याचे वचन सुवर्णाने पाळले. अश्वदत्ताला महाराजांच्या खास पाकशाळेतले भोजन मिळत होते. नर्मदेच्या दक्षिणेला वनप्रदेश जास्त जास्त निविड व खडबडीत होत गेला होता. समुद्रगुप्ताच्या सैन्याला बाजरीची भाकरी, रानातली फळे व शिकार — ससे, कबुतरे, रानबदके, रानकोंबड्या यांचा खुराक मिळे.

महाराज कधी कधी पहाटे एकटेच रपेटीला निघत. ते प्रार्थनेला बसत तेव्हा कमरेचा पट्टा व त्यातली शस्त्रे काढून ठेवीत. अश्वदत्त रानात फेरी मारून येई. चिंचा, कैऱ्या किंवा जी मिळतील ती रानफळे तो गोळा करी.

असेच एका सकाळी महाराज पूर्वेकडे तोंड करून प्रार्थनेला बसले होते. अचानक त्यांना एक चट्टेरी पट्टेरी जनावर उडी मारण्याच्या बेतात दिसले. दुसऱ्याच क्षणी कुणीतरी हलकेच त्यांच्या हातात एक धनुष्यबाण सरकवला. हे प्रसंगावधान छोट्या अश्वदत्ताचे होते. आम्रवृक्षाच्या फांदीवर बसलेल्या त्या पोरालाही वाघ दिसला होता. महाराजांचा बाण वाघाच्या मानेत घुसला. मरणान्त जखम होऊन ते प्रचंड जनावर पाठीवर पडले, लोळायला लागले. सेवक धावून आले. पण त्यापूर्वीच अश्वदत्ताने शिकारीचा सुरा काढून वाघाच्या अंगात सर्व शक्तीनिशी खुपसला होता. वाघ कौसळला आणि निश्चेष्ट पडला.

“शाबास!” महाराज उद्गारले. आता सर्वच मंडळी सभोवती गोळा झाली होती. महाराजांच्या नेमवाजीची सर्वजण स्तुती करीत होते. पण महाराज म्हणाले, “करामत आहे ती या मुलाची.”

अश्वदत्त परत आला तेव्हा सुवर्णाचा चेहरा रागाने लाल झालेला होता. त्याने गर्जना केली, “किती वेळा सांगितलंय तुला एकटं रानात जायचं नाही म्हणून!”

“पण मी महाराजांबरोबर होतो म्हणून बरं झालं की नाही?” अश्वदत्त

लागटपणे म्हणाला आणि सुवर्णाच्या मिठीत गेला. “यापुढे तुमचं ऐकेन.” असे त्याने वचन दिले. यापूर्वी शंभर वेळा त्याने असे वचन दिले होते.

सैन्य मध्यभारतातल्या अरण्यात आणखी आणखी खोल प्रवेश करीत होते. रानातल्या लोकांच्या लढण्याच्या खास पध्दती होत्या. दिवसा किंवा रात्री झाडाच्या फांद्यावरून किंवा खालच्या रानझाडोऱ्यातून केव्हा विषारी बाण येऊन कोणाला लागेल याचा नेम नसे. यात भरीला वाघ, चित्ते, विषारी सर्प होतेच.

तरी महाराजांची सेना आगेकूच करीत होती. राजामागून राजा, टोळी प्रमुखामागून टोळी प्रमुख समुद्र-गुप्ताला शरण जात होते. हळूहळू साऱ्या विध्यप्रदेशातले आणि महा-

नदीच्या, गोदावरीच्या व कृष्णेच्या खोऱ्यातले एकूण एक राजे शरण आले.

व्याघ्रराज नावाचा वाघ जमातीचा राजा होता. त्याच्या राज्यात लढाई चालू असता सुवर्णाला दाट रानातून आलेला विषारी बाण लागून तो ठार झाला.

अश्वदत्ताला खाणे सुचेना, रात्री स्वप्ने पडून तो दचकून जागा होई. त्याचे अंग रोडावत चालले. चेहरा फिक्कट बनला. महाराजांच्या ते लक्षात आले. “बेटा, धीर सोडू नकोस.” ते म्हणाले. “तूच आजारी पडलास तर राक्षसाची काळजी कोण घेईल? चल यापुढे माझ्या शेजारच्या राहुटीत तू झोपत जा,”

त्या रात्री अश्वदत्त झोपेत दचकला नाही. पुढच्या रात्री पण नाही. झाड-पाल्याने, गवताने शाकारलेल्या महाराजांच्या ‘प्रवासी महाला’ बाहेर ओसरीत तो झोपायचा. तिथे त्याला मधुर संगीत ऐकू यायचे. आत महाराजांचे मोठे “शय्यागार” होते. त्यातून तो ध्वनी उमटायचा. एकदा उठून तो हलकेच दारा-जवळ गेला. आणि हाताने पालवी दूर करून ऐकत उभा राहिला. अकस्मात त्याच्या पाठीला भाल्याचे टोक टेकले. एक घोगरा आवाज म्हणाला, “उंदीर! कसा घुसलास तू इथे? बोल?”

अश्वदत्त घाबरला. पण मग धिटाईने म्हणाला, “मी अश्वदत्त. सम्राटांचा मोतदार. गाणं गोड वाटलं म्हणून ऐकत होतो.”

“राजाधिराज वाद्य वाजवीत असताना ऐकायची छातीच कशी झाली

तुझी? माहीत आहे, महाराजां-
वर चोरून नजर ठेवणाराला
मृत्यूची सजा असते.” आवाज
दरडावत होता.

इतक्यात दुसरा एक
आवाज मध्येच उमटला.
“आपले महाराज संगीत-
कारांचे राजे आहेत. तेव्हा हा
पोर त्यांच्या संगीताकडे
ओढला गेला तर नवल नाही”
अश्वदत्ताने त्या व्यक्तीला
ओळखले. महाराजांचा जव-
ळचा मित्र, दरबारी पंडित,
आणि योद्धा-पंडित हरिसेन.
तेवढ्यात हरिसेनांना आत
बोलावणे आले. पंडितजी गेले.
त्यांनी महाराजांना ही हकी-
कत सांगितली. मुलाला आत
नेण्यात आले.

महाराज अंगात सैलसर
सुती झब्या घालून उंच
पाठीच्या बैठकीवर बसले होते.
हातात वीणा होती. त्यांनी
स्मित केले. “यापुढे अश्व-
दत्ताचा विछाना माझ्या या
खोलीला अगदी लागून

घालीत जा. रोज रात्री संगीताच्या सुरांवर त्याला झोप आली पाहिजे!

आता तर काय--अश्वदत्ताला महाराजांच्या अगदी व्यक्तिगत राहणीचे दर्शन घडले. कलेच्या आणि विद्वत्तेच्या मंडळीत त्याला प्रवेश मिळाला. कारण तो थोर सम्राट नुसता लढवय्या नव्हता. कवी, संगीतकार, अभ्यासू विद्वान, अशी त्याची अनेक अंगे होती.

पुढे राजसेना काही नगर--राज्यांतून गेली. ही एकेका शहरापुरती राज्ये असत. आणि त्यांची एक खास नागरी संस्कृती होती. त्यानंतर त्यांनी आणखी, दक्षिणेकडे मजल मारली ती पूर्व किनाऱ्यावरून. त्यावेळी अश्वदत्ताला खुल्या समुद्राचे पहिले दर्शन घडले.

राक्षसाखेरीज आणखी तसाच एक ऐश्वर्यशाली घोडा मोहिमेत असे. तो मोकळाच चाले. वर स्वार नसे. हा यज्ञाचा घोडा होता. ज्या ज्या प्रदेशातून हा घोडा जाई, तिथले राजे समुद्रगुप्ताला 'चक्रवर्ती' म्हणून मान्यता देत. कारण या अद्वितीय मोहिमेत सम्राट आपल्या सत्तेचे चक्र फिरवीत चालला होता. पाटलिपुत्राला परतल्यावर हा घोडा यज्ञात बळी जाणार होता. त्या भाग्यवंताशी अश्वदत्ताची दोस्ती होती. त्याला तो चारा खाऊ घाली.

कृष्णा व गोदावरी यांच्या मध्यभागात वेंगी राज्य होते. त्यातून सेना पुढे गेली. नंतर कांची ही जुनी राजधानी व विद्येची नगरी लागली. तिथे सम्राटांनी मोठा दरबार भरवला. दक्षिणेतले राजे खंडणी द्यायला आले. इथून पुढे लंकेचा राजा मेघवर्ण याच्याकडे दूत रवाना झाला--बरोबर रत्नांचा एक करंडक घेऊन.

पुनरागमन

अखेरीस पश्चिम दख्खनमधून आणि आता आपण ज्याला महाराष्ट्र म्हणतो त्या भागातून राजसेना 'घराकडे' परत निघाली. तीन वर्षे ही मोहीम चालली होती. प्रत्येक लढाईत, शिकारीत आणि युद्धमंडळाच्या चर्चेत महाराज स्वतः आघाडीवर असत. रात्रीच्या वेळी धर्मावर वादविवाद होत. काव्यवाचन आणि संगीताचे कार्यक्रम चालत आणि दरबार तर कित्येक झाले. महाराजांना हजारोंनी अभिवादन केले. खंडणी दिली.

अश्वदत्त घरी परतला तेव्हा किती बदलला होता ! शरीराने तर उंच व सशक्त झालेला होताच, पण तो अल्लड वयातला खट्याळपणा आता गेलेला होता. मोहिमेचे साहस त्याच्या नसानसांत खेळत होते.

पाटलिपुत्रात आता ब्राह्मणांची व इतरेजनांची गर्दी उडाली. अश्वमेध यज्ञाची तयारी होत होती. हा यज्ञ परंपरेने चालत आलेला. पूर्वी युधिष्ठिराने महाभारतातल्या धर्मराजाने—हा यज्ञ केल्याचे तुम्हाला माहित असेल.

या मोहिमेत अश्वदत्ताला त्या भव्य सुंदर घोड्याचा फार लळा लागला होता. शेवटच्या रात्री तो हळूच सटकला आणि घोड्याजवळ जाऊन आंजारून गोंजारून त्याने त्याचा निरोप घेतला. दुसऱ्या दिवशी त्याला फुलांनी, माळांनी शृंगारण्यात आले आणि विधिपूर्वक त्याचा बळी देण्यात आला. या प्रसंगाची आठवण म्हणून सुवर्णमुद्रा पाडल्या होत्या. त्यांचे ब्राह्मणांना दान करण्यात आले. त्यातली एक मोहोर अश्वदत्ताला बक्षीस मिळाली. ती त्याने घरी आणून वडील मंडळींना दाखवली. अश्वदत्ताने दिलेल्या इतर नाण्यांमध्ये मग हीही जाऊन बसली.

रात्री सर्व मंडळी नाण्यांकडे पहात बसली असता अश्वदत्ताने त्यांवर कोरलेला मजकूर सर्वांना समजावून दिला. तो म्हणाला, "पूर्वीच्या राजांनी अशा सुंदर सुवर्णमुद्रा कधी काढल्या नव्हत्या. या नाण्यांना दिनार म्हणतात. हा मी तुमच्यासाठी आणलेला नवा दिनार पहा. काल बळी दिलेल्या अश्व्याचं चित्र त्यावर आहे."

“आणि या बाजूला बघ—” त्याची आई नाणे उलटीत म्हणाली; “एका बाईचं चित्र आहे.”

“ती स्त्री म्हणजे महाराणी दत्तादेवी--आपल्या महाराजांची बायको.” अश्वदत्त म्हणाला. “खाली लिहिलेले शब्द आहेत, “अश्वमेध यज्ञ.” आपल्या स्वतःच्या कीर्तीत आपल्या राणीला समाविष्ट करून घेणारे आपले महाराज किती थोर मनाचे आहेत !”

“आता हे नाणं बघ, आई,” अश्वदत्त सांगत होता, “यात सम्राट हातात वीणा घेऊन बसलेले आहेत. पोशाख साधा—पायघोळ धोतर. पण डोंक्याला मोत्यांचा शिरपेच. कानांत हिरे आणि दंडावर अतिशय मौल्यवान बाजूबंद नाण्याच्या मागच्या बाजूस लक्ष्मीदेवीचं चित्र आहे.”

एक दिवस लंकेच्या मेघवर्ण राजाकडून बौद्ध वकील पाटलिपुत्रात आले. त्यांनी बरोबर मोठा नजराणा आणला होता. आणि महाराजांना एक विनंती केली होती. बुद्धगयेला सम्राट अशोकाने बांधलेल्या मठाला लंकेतून येणारे जे यात्रेकरू भेट देत त्यांना तिथे जागा मिळत नाही अशी तक्रार होती. तेव्हा बुद्धाच्या तीर्थांना भेट देणाऱ्या यात्रिकांना राहण्यासाठी एक निवासस्थान बांधण्याची परवानगी द्यावी, असे लंकेच्या राजाने विनवले होते. सम्राटांनी परवानगी दिली. एक जागा निश्चित करण्यात आली आणि एक अतिभव्य मठ बांधण्यात आला. या मठाला तीन मजले होते. आणि आत सहा मोठी दालने होती. तीन उंच मनोरे दिमाखाने डोकी काढीत होते. मठाभोवती तीस चाळीस फूट उंचीचा मजबूत तट बांधलेला होता. भगवान बुद्धाची चांदी-सोन्यात घडवलेली भव्य रत्नजडित मूर्ती होती. लंका त्या काळी रत्नांचा देश म्हणूनच प्रसिद्ध होता.

अश्वदत्ताच्या आईला या गोष्टीचे फार आश्चर्य वाटले. स्वतः सम्राट आणि त्यांचा युवराज—

महाराणी दत्तादेवींचा पुत्र—हे परम विष्णुभक्त. आणि तरी बौद्धधर्माबद्दल एवढा आदर दाखवतात ! तेव्हा अश्वदत्ताने त्यांना आणखी सांगितले की

महाराजांच्या दरबारात बौध्द पंडित वसुबंधु यांना फार मोठा मान आहे.

“पण—”अश्वदत्ताचे बाबा म्हणाले, “आपल्या महाराजांचे खास मित्र तर हरिसेन पंडितजी ना ? खरा मोठा मान त्यांचाच आहे.”

“हरिसेनांच्या विद्वत्तेबद्दल प्रश्नच नाही.” अश्वदत्त म्हणाला. “ते महाकवी आहेत आणि संस्कृताचे पंडित आहेत. साऱ्या पाटलिपुत्रात त्यांची ख्याती आहे. पण पंडित वसुबंधूंचे नाव तर दुनियेत दुमदुमत आहे. त्यांना कुठून कुठून बोलावणी आली आहेत--पुरुषपुर, लंका, चीनसुद्धा. आणि आमचे महाराज मनाचे थोर. त्यांनी सर्वच धर्माच्या नेत्यांना आदर दाखवलेला आहे. सर्व धर्माच्या लोकांना सवलती दिल्या आहेत.”

अश्वदत्तावर आता सम्राटांची खास मर्जी होती. कितीदा तरी त्याला खाशा स्वारींबरोबर प्रवासाला जावे लागे. त्याचे वडील ह्यात असताना त्याने केलेला अखेरचा प्रवास प्रयाग (अलाहाबाद) चा होता.

समुद्रगुप्त महाराज आता वृद्ध झाले होते. त्यांच्या मित्राने-- पंडित हरिसेनांनी नुकताच त्यांचा इतिहास लिहून पुरा केला होता. तो काव्यरूपात होता. अतिसुंदर संस्कृत भाषेत समुद्रगुप्ताची स्तुती केलेली होती. कौशांबी नगरीत गेली जवळजवळ पाच शतके उभ्या असलेल्या गुळगुळीत दगडी स्तंभावर ते काव्य कोरण्यात आले.

अश्वदत्ताने त्या काव्याचा सारांश आपल्या आईवडिलांना सांगितला. समुद्रगुप्त राजा योद्धा, संगीतकार, कवी कसा आहे ते त्यात लिहिले होते आणि पूर्व, उत्तर, दक्षिण दिशांना त्याने काढलेल्या मोहिमांचे वर्णन त्यात केले होते.

“पोरा ! आम्हाला रडत टाकून महाराजांबरोबर गेलास त्याला किती वर्ष लोटली, नाही ? किती शिकलास तू या काळात. किती देश पाहिलेस ! अश्वदत्ताची आई गहिवरून म्हणाली. “याचं श्रेय राक्षस घोड्याला आहे. ‘माझ्या छोट्या मित्राशिवाय मी जाणार नाही’ असा हट्ट त्याने धरला नसता तर तुला जायला मिळालं नसतं !”

कीर्तिमंत सम्राट हर्ष

तरुण हर्ष कनौजचा राजा होतो

विंध्याद्रीच्या घनदाट अरण्यात एका चितेभोवती तीन स्त्रिया बसलेल्या होत्या. तिघींचे चेहरे फिकट उदास दिसत होते.

त्या रानात जे ठेंगणे काळ्या कातडीचे लोक राहात, त्यांच्यापेक्षा या तिघी अगदी निराळ्या होत्या. वयाने सर्वांत लहान होती तिच्या वागण्यात राजतेज होते. ही राजकुमारी राज्यश्री. तिचे वडील ठाणेश्वराचे राजे. त्यांनी आपल्या छोट्या राज्याला वैभवाला चढवले होते. रानटी हूणांचे हल्ले त्यांनी पुरते परतवून लावले होते. महान् स्कंदगुप्ताच्या काळापासून हे हल्ले होत होते.

या राजाला दोन मुलगे होते. राज्यवर्धन आणि हर्षवर्धन. आपल्या सुंदर मुलीचा विवाह त्याने कनौजच्या राजाशी लावला होता. आर्यावर्तात कनौजचे राज्य व नगर यांना नुकतेच मानाचे स्थान मिळू लागले होते.

अकस्मात् उत्तरेकडून हूणांचा हल्ला होत आहे अशी बातमी आली. राजाने युवराज राज्यवर्धन याच्या हाताखाली सेना पाठवली. बरोबर पंधरा वर्षांचा हर्षही गेला. वय कोवळे, म्हणून त्याला हिमालयाच्या पायथ्याशी बरोबर घोडेस्वारांचे पथक देऊन मागे ठेवण्यात आले. राज्यवर्धन पुढे गेला. हा मुलूख अरण्यमय; शिकार भरपूर मिळांयची. त्यामुळे हर्षाचे दिवस आनंदात गेले.

पण मग खबर आली की महाराज मृत्युशय्येवर आहेत. हर्ष ताबडतोब राजधानीत परतला. राज्यवर्धनाला हा समाचार देण्यासाठी वेगवान् सांडणीस्वार गेले. हूणांचा त्याने पराभव केला होता आणि ते पळत होते. पण राज्यवर्धनाला दुखापत झाली होती. त्यात दुसरे संकट चालून आले. ठाणेश्वरातली नाजूक परिस्थिती पाहून त्याचा फायदा उठवण्यासाठी पश्चिम माळव्याच्या राजाने कनौजवर स्वारी केली. त्याने राजाला ठार मारले आणि राजकुमारी राज्यश्रीला कैदेत टाकले.

यावेळी राज्यवर्धन तुफान वेगाने दौडत गेला आणि माळव्याच्या राजाची त्याने दाणादाण उडवून टाकली. दरम्यान राज्यश्री गुप्त घराण्यातल्या एका सरदाराच्या मदतीने आधीच पळाली होती. पण हे त्याला माहीत नव्हते. एका बुध्द भिक्षूने तिला मार्गदर्शन करून विंध्याद्रीच्या अरण्यात नेले होते. तिथे एक बौध्द आश्रम होता. पण संकट अजूनही वर्धन बंधूंचा पाठपुरावा करीत होते. राज्यवर्धन विजयी झाला तेव्हा त्याला गौड (पश्चिम बंगाल)चा राजा शशांक याने बोलावणे धाडले. शशांक वरकरणी स्नेह दाखवीत असला. तरी खरा तो माळव्याचा मित्र होता. राज्यवर्धन बरोबर एकही सैनिक न घेता त्याला भेटायला गेला. तिथे विश्वासघाताने त्याला मारण्यात आले. त्यामुळे आता सारी जबाबदारी हर्षाच्या खांद्यावर पडली. भावाच्या खुनाचा सूड घेण्यासाठी आणि बहिणीला आणण्यासाठी तो ताबडतोब निघाला.

इकडे राज्यश्री हताश बनली होती. तिचे शरीर व मन दोन्ही खचली होती. तिने स्वतःला जाळून घ्यायचे ठरवून चितेसाठी लाकडे गोळा केली.

“माझे वडील गेले, पती गेले, मोठा भाऊ गेला; कोण माझं आता रक्षण करणार ? आणि मी जगायचं तरी कशाला ?” राज्यश्री आपल्या सख्यांना म्हणायची.

“तुमचा लाडका भाऊ आहे अजून. रानटी टोळ्यांच्या नायकांनी त्यांना इथे आणून पोचवू म्हणून कबूल केलं आहे.”

तो कोवळ्या वयाचा-आणि केवढ्या जबाबदाऱ्या त्याच्या खांद्यावर पडलेल्या !”

दिवस जात होते. मदत काही आली नाही. शेवटी निराशेने खचलेली राज्यश्री म्हणाली, “उद्या मी निश्चित मरणार. आजची रात्र प्रार्थनेत घालवू या. उद्या अग्नी मला शुध्द करील, माझ्या दुःखाचा शेवट करील.”

पण पहाट झाली आणि राज्यश्रीची भाग्यरेषा उजळली. दिवसरात्र प्रवास करीत असलेला हर्ष शेवटच्या क्षणी तिथे येऊन पोचला. दासींनी चितेवर चढण्याची तयारी केली होती. त्यांनीही मालकिणीबरोबर मरण्याचे ठरवले होते. इतक्यात हर्षाने येऊन त्यांना वाचवले.

“हर्षा, तू आलास ?” राज्यश्री उद्गारली. “पण सान्याच बाजूंनी दुःखाने पिडल्यावर माणूस काय करणार ? तुला तर विद्वान व्हायचं होतं, राज्य नको होतं ना ?”

हर्षाने जे उत्तर दिले त्यात आत्मविश्वासाची झाक होती. “आपले आजोबा ज्याला पूजत आणि जो आपल्यालां नवा दिवस, नवं जीवन दाखवतो आहे त्या सूर्यदेवाचे आधी आभार मानू या.” बरोबरच्या तरुण पंडिताकडे त्याने पाहिले. पंडितजींनी लगेच सूर्याचे एक स्तोत्र म्हटले.

मग सर्वजण परत निघाले. हर्षाने आपल्या मंत्र्यांचा सल्ला घेतला आणि राज्यारोहण केले. कनौज व ठाणेश्वर या दोन्ही राज्यांचा तो अधिपती झाला. हर्षाच्या कोवळ्या वयामुळे काहींनी या गोष्टीला विरोध केला होता; पण जुना आणि मुरब्बी सेनापती सिंहानंद याने आग्रह धरून त्याची निवड पक्की केली. अशा रितीने इसवी सनाच्या ६०६ व्या वर्षी हर्षाची कारकीर्द सुरू झाली.

कनौजचे वैभवाचे दिवस

पस्तीस वर्षांचा काळ लोटला. आता हर्षराजा, त्याची बहीण आणि तो ब्राह्मण पंडित ही त्रयी फारच निराळ्या परिस्थितीत होती, ज्या कनौज शहरात ते राहात, त्याच्या सभोवती मजबूत तटबंदी होती. पश्चिमेला गंगा वहात होती; आणि बाकीच्या तीन बाजूंना ठिकठिकाणी खोल खंदक व उत्तुंग बुरूज होते. शहरात भव्य, सुंदर देवळे होती; बौद्धांचे विहार होते; आणि भक्कम लाकडाची व विटांची मोठमोठी राहती घरे होती. त्या घरांवर कोरीव काम आणि रंगीत चित्रे असत.

हर्ष आता आर्यावर्ताचा स्वामी होता. पोक्त वयाची रसिक राज्यश्री आता भावाबरोबर सभेत बसत असे. विद्वानांची भाषणे ती ऐके, चर्चेत भाग घेई; हर्ष राजा धर्माचा आणि भिन्न भिन्न पूजापंथांचा अभ्यासू होता. ऐश्वर्य प्रदर्शनाचीही त्याला आवड होती. यामुळे पंडितजींमागे नेहमीच कुठल्या ना कुठल्या समारंभाचा उद्योग असे.

आज पंडितजी एक नाट्यप्रयोग सादर करीत होते. 'नागानंद' हे नाटक स्वतः हर्षराजाने लिहिले होते. एका जुन्या बौद्ध दंतकथेचा त्याला आधार होता. प्रयोग पाहिल्यानंतर पंडितजींचा पुत्र पुंडरीक याने त्यावर वसुभूति आणि अयाम या आपल्या मित्रांशी चर्चा केली. पुंडरीक म्हणाला, "अशोक, समुद्रगुप्त आणि चंद्रगुप्त विक्रमादित्य यांच्या तोडीचे आपले महाराज आहेत. 'नागानंद' नाटकात नायक जीमूतवाहन राजा याचं जे वर्णन त्यांनी केलं आहे ते माझ्या वडिलांच्या मते खुद्द महाराजांना तंतोतंत लागू पडते— प्रेमळ आणि शांतता प्रेमी. दुसऱ्यातला चांगुलपणा पाहून सुखावणारा. लोकांच्या कल्याणासाठी स्वतःचं बलिदान करणारा."

"पण पुंडू —" अयाम म्हणाला "हर्ष राजा अशोकासारखा आणि समुद्रगुप्तासारखा आहे असं एकाच श्वासात तू कसं बोलतोस ? एकाने युद्धाचा त्याग करून शांतता पत्करली; दुसऱ्याने युद्ध करून उत्तरापथ नि दक्षिणापथ अंकित केलं."

“आणि महाराजांचं सैन्य केवढं !” वसुभूति म्हणाला. “पूर्वी 5,000 हत्ती, 20,000 घोडेस्वार आणि 50,000 पायदळ असे. आता हत्तीच 60,000 आहेत. आणि घोडेस्वार 1,00,000 !”

“शांतता आणि सुव्यवस्था राहावी म्हणून हर्षाला लढणं भागच होतं.” पुंडरीक म्हणाला, “रानटी हूण टोळ्यांनी गुप्तांचं साम्राज्य धुळीला मिळवलं तेव्हापासून आर्यावर्तात प्रबळ सत्ता अशी नव्हतीच.”

“सहा वर्षेपर्यंत सैनिकांनी शस्त्रं खाली ठेवली नाहीत. शेवटी एकदाची

सर्व राज्यं एका छत्राखाली आली. आता नेपाळ धरून गंगेच्या संबंध खोऱ्यावर सम्राट हर्षाची सत्ता आहे. हिमालयापासून ते नर्मदेपर्यंत. दूरदूरच्या देशांचे राजे हर्षाची अधिसत्ता मानतात. अगदी पूर्वेला कामरूप (आसाम) चा राजा तर त्यांचा मित्रच. त्या टोकापासून ते पश्चिमेला वलभीत जावई राज्य करतो आहे तिथपर्यंत हर्षाची सार्वभौम सत्ता आहे.”

प्रभाकर पंडितांनी मुलांचे हे बोलणे ऐकले. ते म्हणाले, “पण तरी

हर्षराजांनी स्वतःला सर्वस्वी प्रजेच्या कल्याणाला वाहून घेतलं आहे. प्रवाशांसाठी आता ठिकठिकाणी धर्मशाळा असतात; माणसांसाठी आणि पशूंसाठी सुद्धा रुग्णालये असतात. चोरांना पकडण्यासाठी खास चौरोद्धारिक नेमलेले आहेत; आणि पिकाच्या दिवसात खेड्यांना खास संरक्षण दिलं जातं. महाराज प्रवास पुष्कळ करतात. शहरांत, खेड्यांतून आणि रस्तोरस्ती नीट व्यवस्था आहे की नाही हे ते स्वतः पाहतात.”

“महाराजांचा दिनक्रम काय असतो?” वसुभूतीने सहज विचारले.

“दिवसातला काही विशिष्ट काळ राज्यकारभारासाठी राखलेला असतो. महाराज आपल्या मंत्र्यांसह राजसभेत बसतात. सर्व प्रांतांतून आलेले संदेश घेतात. राजाज्ञेचे संदेश बाहेर धाडले जातात. संदेशवाहनासाठी एक खास खातं आहे. राजाचे खास संदेश वेगवान उंटिणींच्या पाठीवरून सांडणीस्वार घेऊन जातात.

“प्रवासात असताना राजाचा महाल लतावेलींचा नि झाडपाल्याचा बनवलेला असतो. पण त्यांचा दिनक्रम कनौजमधल्या सारखाच असतो. असं केलं नाही तर कामं कधी पुरीच व्हायची नाहीत.”

“याशिवाय दिवसाचा काही भाग धर्मादाय कृत्यांसाठी राखलेला असतो.” पंडितजी पुढे म्हणाले. “गोरगरिबांना, धर्मप्रचारकांना, तसंच विद्यापीठांना महाराज देणग्या देतात. त्या साऱ्या योजनांवर देखरेख करावी लागते. राजवाड्याच्या पाकशाळेत रोज कितीतरी बुद्धभिक्षूंना आणि वैदिक ब्राह्मणांसाठी अन्न शिजवलं जातं.”

अयामने मध्येच विचारले, “महाराजांना बुद्धाच्या शिकवणीत एवढा रस का? त्यांच्या पूर्वजांचा धर्म काही बौद्ध नव्हता.”

“आपल्या महाराजांच्या पूर्वजांनी अनेक देवांना पूजलेलं आहे.” पंडितजी म्हणाले. “त्यांचा एक खूप जुना पूर्वज शिवभक्त होता. महाराजांचे वडील प्रभाकरवर्धन आदित्याची म्हणजे सूर्याची पूजा करीत. रोज सूर्याला

तांबडी लाल माणकं जडवलेल्या पात्रातून लाल कमळांचं अर्घ्य त्यांच्याकडून दिलं जायचं. आपल्या सम्राटांनी शिवमंदिरं, सूर्यमंदिरं, आणि बुध्दमंदिरं पण उभारली आहेत. नालंदाच्या प्रख्यात विद्यापीठाचे ते आश्रयदाते आहेत. आणि दर पाच वर्षांनी महाराज मोठी परिषद बोलावतात. तिला दूरदूरच्या देशांतून निमंत्रित येतात, भेटतात, विचारांची देवाण घेवाण करतात.”

“अशा संमेलनांच्या वेळी दानधर्म खूप होतो म्हणे. खरं?” वसुभूतीने विचारले.

“आधीच्या पाच वर्षांत राजाच्या व्यक्तिगत भांडारात जेवढी म्हणून संपत्ती जमलेली असेल ती सारी या प्रसंगी बुध्द भिक्षूंना, ब्राह्मण पंडितांना आणि गरिबांना दान दिली जाते.” पंडितजी म्हणाले. “राजा स्वतःचे अलंकार नि अंगावरची उंची वस्त्रंही काढून देतो. पुष्कळदा त्याला वस्त्र उरत नाही आणि बहिणीकडे मागावं लागतं. राजवस्त्रं नि अलंकार यांपासून मिळालेल्या पैशांचा विनियोग भिक्षू पवित्र ग्रंथांच्या नकला करण्याकडे करतात.”

“महाराजांचे आणखी उद्योग कोणते?” वसुभूतीने विचारले.

“दिवसाचा आणखी काही भाग साहित्यिक चर्चेसाठी राखलेला असतो. काव्यरचनेच्या स्पर्धा होतात. लेखक आपले लिखाण मोठ्याने वाचून दाखवतात. स्वतः हर्षाने नाटकं रचली आहेत आणि व्याकरणाचं एक पुस्तकही लिहिलं आहे. प्रख्यात लेखक बाणभट्ट हा महाराजांचा मित्र आहे.” एवढे सांगून पंडितजी घाईघाईने आपल्या कामाला निघून गेले.

“बाबांनी मला बाणभट्टांनी भूर्ज वृक्षाच्या सालीवर लिहिलेली एक कथा दिली” अयाम म्हणाला “त्याचं संस्कृत समजायला अतिशय क्लिष्ट आहे. बाणभट्ट आता महाराजांची कथा लिहिताहेत म्हणे—हर्ष चरितम्.”

“खुद्द महाराजांची भाषा सुंदर नि सोपी आहे.” वसुभूति म्हणाला. “नागानंद’ वाचताना मी फार रमलो होतो. त्यातला जीमूतवाहन राजा हा

खरा बोधिसत्वच. म्हणजे बुद्धाचा अवतार. संबंध नागजातीचा शत्रू म्हणजे विष्णूचं वाहन गरुड. त्याच्यापुढे नागाऐवजी स्वतःचा बळी देऊन जीमूतवाहन नागजातीला वाचवतो असं त्यात आहे. महाराजांचं हस्ताक्षरही सुरेख आहे.”

“त्या प्रख्यात नालंदा विद्यापीठात जायला मला आवडेल.” पुंडरीक म्हणाला. “तिथल्या ग्रंथालयाच्या तीन मोठ्या इमारती आहेत, आणि त्यांत हजारो हस्तलिखितं ठेवलेली आहेत.”

“मला पण आवडेल नालंदाला जायला.” वसुभूति म्हणाला. “उत्तरपथाच्या वेळा स्पष्ट दाखवणारं प्रचंड घड्याळ तिथे आहे. त्यात कालमापनासाठी पाण्याचा उपयोग केलेला आहे.”

“आपल्याला तिथे प्रवेश मिळेल अशी मला तरी खात्री नाही.” पुंडरीक म्हणाला. “नालंदात शिकायला जाणारा विद्यार्थी आधीपासूनच विद्वान असतो. तिथले उच्चशिक्षित द्वारपाळ इच्छुकांना प्रश्न विचारतात. दहांपैकी दोनतीनच अर्जदार प्रवेश मिळवू शकतात”.

“पण तिथे विद्यार्थी राहाताहेत 5000 !” वसुभूति म्हणाला.

“साऱ्या भरतखंडातून आलेले आहेत ते. इतकंच नाही तर परदेशातून सुद्धा !” पुंडरीक म्हणाला.

“लंकेहून आणि खूप दूरच्या यवद्वीप व सुवर्ण द्वीपांतून (जावा-सुमात्रा) सुद्धा !”

“प्रवेश मिळाल्यावरही तिथल्या अंतिम परीक्षा उत्तीर्ण कराव्या लागतील, बरं का वसुभूति,’ अयाम म्हणाला. “आणि मग त्यात यश मिळवणारांचा थाट मात्र विचारू नका. त्याला हार घालून, माळांनी शृंगारलेल्या हत्तीवरून त्याची शहरातून मिरवणूक निघते. पण अपेशी विद्यार्थ्यांचं काय होतं, माहीत आहे? मी ऐकलंय ते तरी असं की त्यांच्या तोंडाला काळं फासून गाढवावर उलटं बसवून त्यांची धिड काढतात !”

“मग पुंडूला नि मला कुणालाच नको नालंदाला जाणं !” वसुभूति म्हणाला.

कनौजची धर्मपरिषद

प्रभाकर पंडित पुन्हा तिथून धाईघाईने जात होते. मुलांनी त्यांना अडवले—“आम्हाला नालंदा-बद्दल सांगा !”

“ए ! युआन च्वांग नावाचे परदेशी पंडित यायचेत, त्यांच्या स्वागताची तयारी करायचीय मला !” ते म्हणाले. “ते नालंदा गेले होते. नालंदा विद्यार्थी नि यात्रिक म्हणून. विद्वान म्हणून त्यांची कीर्ती त्यांच्या आधीच तिथे पोचली होती. शीलभद्रजींनी त्यांचं थाटाचं स्वागत केलं. दोनशे भिक्षू पताका, फुलं, नि धूप घेऊन मिरवणुकीने त्यांना नालंदाच्या प्रांगणात घेऊन आले. मग घंटानाद झाला आणि युआन च्वांगना नालंदात राहण्याची आणि तिथलं लागेल ते वापरण्याची विनंती करण्यात आली.”

“त्यांनी नालंदा का सोडलं ?” पुंडरीकाचा प्रश्न.

“उत्तरेतल्या सर्वच राजांना आपल्या दरबारात असा विद्वान

पाहुणा हवा असतो.” त्याच्या वडिलांनी खुलासा केला. “युआन च्वांग नालंदात आले त्यापूर्वीच त्यांना काश्मीरच्या राजाने सन्मानाने बोलावलं होतं. त्यांच्यासाठी त्यांनी रस्त्यावर फुलं पसरली होती. अत्तराचा सडा घातला होता. तिथे ते दोन वर्षं एका मठात राहिले. आपलं संस्कृत त्यांनी सुधारलं. त्यांना चीन-मध्ये ज्ञान न्यायचं होतं. म्हणून महत्त्वाच्या बौद्ध ग्रंथांच्या नकला करण्यासाठी वीस लेखनिकांचा तांडा राजाने त्यांच्या हवाली केला. मग या मठातून त्या मठात असं करीत अखेर ते नालंदाला आले. आपल्या महाराजांना आणि काम-रूपच्या भास्करराजाला त्यांनी केलेली धर्मविषयक आणि तत्त्वज्ञानपर प्रवचनं ऐकायची होती. यांनी मोठ्या विनयाने पण निग्रहाने नकार दिला. नालंदातल्या विद्याभ्यासात खंड पडलेला आपल्याला आवडणार नाही असं त्यांनी सांगितलं. भास्कराला इतका संताप आला की ‘नालंदा जाळून टाकू’ म्हणून त्याने धमकी दिली. तेव्हापासून विचारा युआन च्वांग भास्कराच्या दरबारी आहे. पण हर्ष महाराजांना जेव्हा कळलं की हा चिनी महापंडित आपल्या मांडलिकाच्या दरबारात आहे तेव्हा भास्करराजांना निरोप गेला— ‘त्यांना इकडे पाठवा’ म्हणून. भास्कराचं उत्तर आलं, ‘महाराजांनी वाटल्यास माझं डोकं मागवावं, पण माझ्या पाहुण्यांना नेऊ नये.’ यावर हर्ष महाराजांनी प्रत्युत्तर धाडलं “तुमचं डोकं पाठवा” तशी लगेच भास्कर स्वतः त्यांना घेऊन आला ! आपल्या महाराजांनी युआन च्वांगचं थाटानं स्वागत केलं आणि पाहुण्यांनी लिहिलेल्या एका ग्रंथाचं विश्लेषण करावं अशी विनंती केली. त्यावर त्या पंडिताने केलेलं भाषण महाराजांना इतकं आवडलं की महाराजांनी लगेच त्यांना विधिविशारद (कायदेपंडित) ही पदवी अर्पण करून एक धर्म विषयक वादविवाद घ्यायचा असं ठरवलं. ‘युआन च्वांगनी मांडलेल्या सिध्दांताचं खंडन कुणी करील का?’ असं आवाहन या आगामी वादात भाग घेणारांपुढे आहे.

“या अभूतपूर्व परिषदेची तयारी आधीच सुरू झालेली आहे. येणाऱ्या सर्व अतिथींच्या भोजननिवासाचा प्रबंध झालेला आहे. कित्येक हजार बुद्धभिक्षू आधीच आलेले आहेत. त्यांत नालंदाचेच हजार आहेत. अठरा राजे—आपल्या

महाराजांचे सामंत आपला लवाजमा घेऊन इथे आलेले आहेत; आणि सम्राटांची उत्सुकतेने वाट पहात आहेत. कामरूपचा भास्कर आणि वलभीचा ध्रुवासन यापूर्वीच सम्राटांजवळ पोचले आहेत.

“शहराबाहेर एका विस्तीर्ण जागेभोवती कुंपण घातलेलं आहे. त्याच्या प्रवेशद्वारापाशी एक उंच मनोरा उभा केला जाईल. युआन च्वांग परिषदेचे अध्यक्ष राहतील. आपले सिध्दांत ते मांडतील आणि त्यांचं खंडन करण्याचं आव्हान सभेला देतील.”

अखेर ही महान् धर्मपरिषद सुरू झाली. पुंडरीकाला स्वतःसाठी व आपल्या मित्रांसाठी आत प्रवेश मिळवण्यात सुदैवाने यश आले. पांढऱ्या शुभ्र कापडावर लाल रंगाने त्या महापंडिताची आव्हाने लिहिण्यात आली आणि पंडितजींच्या चिरंजीवाला — त्याला संस्कृत चांगले येत होते — “हे वस्त्रफलक प्रवेशद्वारावर उभे करा” म्हणून सांगण्यात आले.

उंच मनोन्यावर अत्युच्च जागी भगवान बुद्धाची एक सोन्याची मूर्ती बसवण्यात आली. मनोन्याखाली खास आसने होती. त्यांतच युआन च्वांगचे मानासन होते.

चार दिवस वादविवाद चालला. चिनी पंडिताने आपलो बाजू स्पष्टपणे मांडली. महायान पंथाचा पक्ष त्याने इतक्या आकर्षकपणे मांडला की सम्राट हर्ष आणि त्यांची भगिनी दोघेही प्रसन्न झाली.

विरोधकांजवळ युआन च्वांगची विवादपटुता नव्हती. ते संतापले आणि त्याच्याविरुद्ध आणि महाराजांविरुद्धही कावकाव करू लागले. आपल्या युवक-श्रोत्यांतही वादावादी झाली.

“त्या परदेशी माणसाला विरोध करण्याची कुणाची छाती नाही, कारण हर्षमहाराज शिक्षा करतील अशी त्यांना भीती वाटते.?” अयाम म्हणाला.

“माझे बाबा, कवी बाणभट्ट, झालंच तर कामरूपचा खुद्द राजा, यांनी थोडाच बौद्ध धर्म स्वीकारलाय? ते तर कट्टर ब्राह्मण आहेत.” पुंडरीक म्हणाला. “प्रामाणिक विरोधाला इथे शिक्षेची भीती नाही. युआन च्वांग हा खराखुरा पंडित आहे. तो जितक्या आनंदाने शिकवील तितक्याच आनंदाने शिकेलही.”

यात्रिकाचे प्रयाण

एक वर्षानंतर युआन च्वांग घरी परतायला सिध्द झाला. हे तिघे मुलगे त्या विद्वानाला भेटायला आणि त्याचा आशीर्वाद मागायला गेले.

“आपण आणखी थोडे राहा ना महाशय !” पुंडरीक म्हणाला. “माझे बाबा तर म्हणत होते की महाराज आणि भास्करराजही आपल्याला राहण्याचा आग्रह करताहेत.”

“प्रत्येकजण माझ्याशी प्रेमाने वागला आहे.” तो विद्वान म्हणाला. “पण मी ज्या खजिन्याच्या शोधार्थ आलो होतो तो मला घरी न्यायला हवा ना !”

“आपण जायला निघाल तेव्हा महाराज आपल्यावर देणग्यांचा वर्षाव करतील” अयाम म्हणाला.

“यात्रिकाला वैयक्तिक देणग्या नको असतात. त्या भिक्षुवर्याने उत्तर दिले. “तरी पण माझ्या मठासाठी मी केवढा तरी खजिना लुटून नेतो आहे. 650 च्या वर संस्कृत हस्तलिखितं, आणि भगवान बुद्धाचे काही मौल्यवान अवशेष नि प्रतिकृती.”

“आपण कारवान निघायची वाट बघणार ?” वसुभूतीने विचारले.

“नाही, बेटा, मी आलो तसाच एकटा जाणार.” त्या निःस्पृहाने उत्तर दिले. “पण तुमच्या दयामय राजांनी उत्तरेतल्या राज्यकर्त्यांना उद्देशून माझ्या-जवळ अनेक ओळखपत्रं दिली आहेत, पांढऱ्या शुभ्र सुती कापडावर लिहिलेल्या त्या सर्व पत्रांवर तुमच्या राजाधिराजांची लाल लाखेची मुद्रा उमटवलेली आहे.”

“आचार्य, आपण पुन्हा याल ना ?” वसुभूतीने विचारले. “आपण येणार आहात असं कळलं की मी देशाच्या कोनाकोपऱ्यात असलो तरी धावत येईन.”

“बाळ, मी चौदा वर्षं दूर राहिलो आहे.” युआन च्वांगने हळुवार उत्तर दिले. “मी बरोबर जे ग्रंथ नेतो आहे त्यांचे अनुवाद करायचे आहेत. त्यांवर टीका लिहायची आहे. याच कामात मी माझं आयुष्य आता वेचणार. पण भगवान् बुद्धाच्या या जन्मभूमीत माझं जे स्वागत झालं, जे प्रेम मला मिळालं, ते मी कधी विसरणार नाही.”

या मालेची प्रकाशित पुस्तके

बापू (चित्रमय जीवन—दोन भागांत विभागून)
काश्मीर

पक्षी—जगत
आमच्या नद्यांची कहाणी
हिमालयाच्या शिखरांवर
स्वर्गाची सहल व अन्य कहाण्या
सुरस कहाण्या
स्वराज्याची कहाणी—भाग १
आपल्या आगगाड्यांची कहाणी
त्यांनी पाहिलेला भारत
चला, नाटक करू
कोणे एके काळी
मनी मावशीचा परिवार
युगांतराच्या कथा
बडा पाणी
जग बदलले या शोधांनी
रोहंत आणि नंदिय

एफ. सी. फ्रीटास
छायाचित्रकार : प्रेमानंद शर्मा
लेखिका : माला सिंह
जमाल आरा
लीला मजुमदार
ब्रिगेडियर ग्यानसिंह
लीलावती भागवत
मनोज दास
विष्णू प्रभाकर
जगजीत सिंह
के. सी. खन्ना
उमा आनंद
एम. चोकसी व पी. एम. जोशी
एम. डी. चतुर्वेदी
शांता रंगाचारी
लीला मुजुमदार
मीर नजाबत अली
कृष्ण चैतन्य

प्रत्येकी मूल्य रु. १-५०

ही पुस्तके इंग्रजी व इतर सर्व भारतीय भाषांत प्रसिद्ध होणार आहेत.

